

קראים בליטא ובווהלין-גליציה עד המאה הי"ח

גולדה אחיעזר ודן שפירא

הקדמה

מאמר זה סוקר את תולדות היהודים הקראים במזרח אירופה שמחוץ לחצי האי קרים (Rzecz Pospolita, the Crimea, Krym, Qırım), דהיינו בשטחים שנודעו לימים כפולין-ליטא (החופפת פחות או יותר את גבולותיה של רפובליקת ליטא של ימינו) – בעיקר בטרקוי (Troki, Troch, Trakai) ובעיירות הסמוכות; ובווהלין ובגליציה (מערב אוקראינה של היום) – בעיקר בהאליץ¹ (Halicz, Halič, Galič), בלוצק (Luck, Lutsk, Lutzk, Luzk), בפופיוזוב (Kokizów, Kokizov), ובדרעזנה (Derażne, Deražno).

גליציה היתה לפני מלחמת העולם הראשונה (רוסיה; Ruthenia, Haliczyna, Czerwona Rus'), שעברה לשלטון מלכי פולין; ווהלין היתה שייכת לפני דוכסות הגדולה ליטא, ולאחר האיחוד עם פולין סופחה לשטח הפולני שבתוך האיחוד.

הקראים באזורים אלה, המכונים לעתים "הקראים הצפוניים" או "קראי אירופה", דיברו בשני ניבים של שפה תורכית-קיפצ'אקית (Qıpçaq Türkic) המיוחדת להם בלבד – בניב טרוקי (או "ניב ליטאי"), ובניב העליץ'לוצק (או "ניב ווהלין-גליציה"). שפה זאת קרובה לארמנית-קיפצ'אקית של פודוליה² (Podolia), ולקיפצ'אקית-ממלוכית של מצרים וסוריה, ושורשיה בשני ניבים קרובים של הוֹרְדָּת הוהב,³ אותה אימפריה ענקית של ערבות איראסיה, שקמה לאחר כיבושי המונגולים באמצע המאה הי"ג.⁴ שני הניבים של שפתם התורכית של קראי מזרח אירופה התפתחו מחוץ לקרים, והושפעו

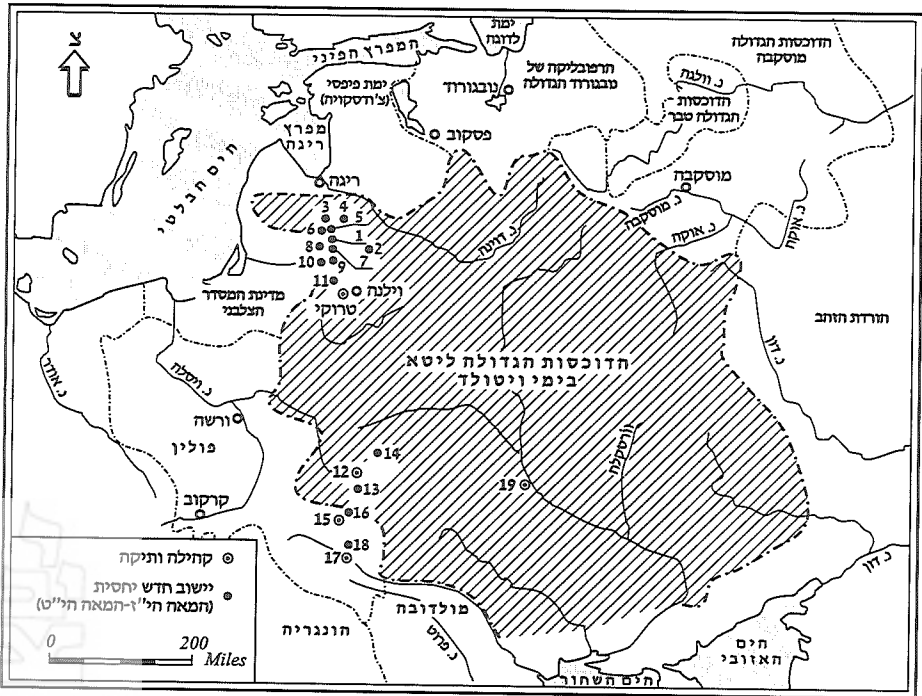
1 בהמשך נשתמש בשמה הקראי של העיר: העליץ.

2 ראו גולדן, עמ' 388.

3 המונח אינו מופיע עד למאה הט"ז, אבל אנחנו נשתמש בו כאן באופן אנכרוניסטי; התורכים קראוה "ההוֹרְדָּה הכחולה" (Kök Orda), כלומר "המערבית", בהתאם לסימבוליזם הצבעים התורכית של רוחות השמים.

4 ראו עתה שפירא, לשונות וספרויות. שפה זאת, על שני ניביה, עומדת להיכחד: בשנת 1997 היו כחמישים דוברי הניב של טרוקי ורק שישה דוברי ניב העליץ' (בושוטן, עמ' 8). השפה התורכית הזאת של קראי מזרח אירופה טרם זכתה לשם הולם בעברית, וקיים לגביה בלבול בקרב כותבי העברית. יהודים אשכנזים כינוה בעבר "טטארי", משום שקראי קרים דיברו טטאריה השייכת לאותה משפחה תורכית, ומשום שברוסית נתכנו לעתים כל השפות התורכיות "טטאריה" או "טטאריה".

קהילות קראים בוולהין-גליציה ובליטא במאה הי"ח

- 10-כידאני: Kaidany, Kėdainiai
 11-כרוני
 12-לוצק: Luck, Lutsk, Lutsk, Luzk
 13-קראסטא: Krasny, Krasnyj
 14-דרעז'ניא: Derażne, Deražno
 15-לבוב: L'viv, L'vov, Lwów
 16-כוכיזוב: Kokizov, Kokizów, Krasnyj Ostrov
 17-העליץ: Halicz, Halič, Galič
 18-זאלוקווא: Nesteriv, Żolkiv, Żółkwa, Żalukwa
 19-כייב, קייב: Kyiv, Kiev

- טרוקי: Troki, Trakai, Troch
 1-פוניוועז': Ponewież, Panėvėžys
 2-שוֹנְטִי אוֹזֶרוֹ: Święto Ozero, Diagučiai
 3-סֶטָא, שֶלֶאטִי: Seta
 4-בירז'א: Biržai
 5-פּוּסוֹוֹל: Paswoł, Pasvalys
 6-פּוּשֶאלֶאטִי, פּוּלֶסְלִי
 7-פּוּמְפִיאַנִי: Pompiany, Pumpėnai
 8-נוֹבּוּמִיאַסְטוּ, עִיר חֲדָשָׁה: Neustadt, Nowo Miasto, Naujamiestis
 9-שֶאטִי

עמוקות מלשונות הסביבה הסלאבית והליטאית – הן בפונולוגיה הן בתחביר, וכמובן גם באוצר המילים. קהילות קראיות אלה קיימו לרוב קשרים הדוקים עם קהילות קרים הקראיות בכלל, ועם קהילת צ'ופוט'קלעה (Çufut-Qaleeh) בפרט. מקובל להניח כדבר המובן מאליה כי קראי ווהלינגליציה וליטא, דוברי השפה התורכית, מוצאם מחצי האי קרים הטטארי, בימי הביניים המוקדמים, ולכן ראשיתן של קהילותיהם בצפון קשורה לתולדות יהדות קרים הקראית.⁵ בסוגיה זאת נדון להלן. בשלהי ימי הביניים ובתחילת העת החדשה, דווקא קהילות צפוניות אלה, שהיו לעתים דלות ביותר, הצטיינו ביצירה רוחנית ספרותית יוצאת דופן, וזאת אף על פי שאפילו בשיא פריחתן הן לא מנו יותר מכמה אלפי נפשות.⁶ יוצאיהן היו אלה אשר פיתחו את ההיסטוריוגרפיה הקראית, וכך

תורכית". קראי מזרח אירופה כינו את שפתם "לשון קדר", בגלל מקורה מהעברות של הורדת הזהב, והבדילו אותה היטב מ"לשון ישמעאל" הנהוגה באימפריה העות'מאנית, ומ"לשון תת"ר" הנהוגה בקרים. בימינו השתמשו כמה מכותבי העברית בשם "השפה הקראית", אולם שם זה מבלבל, כי רק קראי פוליליטא דיברו בשפה זאת, אך לא קראי קרים, שדיברו טטאריט, ולא קראי קושטא, שעברו במאות ה'י"ז והי"ט מיוונית לשפתה התורכית של המדינה, וכמובן לא קראי מצרים והית שבעראק, שדיברו ערבית. יש להבדיל בין דיבורם של קראים בשפה כלשהי לבין שפה המיוחדת לקראים בלבד. רוב קראי מזרח אירופה עברו במהלך המאה ה'י"ט ובמיוחד במאה העשרים תהליך של דהיינודיציזציה סוחפת, בנו את זהותם הלאומית החדשה מסביב לשפתם התורכית, ובימינו הם מדגישים את השוני האתני וה"גזעני" שלהם משאר הקראים בעולם, ואף דוחים את הנסיגות לראות בהם יהודים (השוו למשל פרוינד), ורצונם להיקרא בשם שיבדיל אותם מהיהודים הקראים. בני העדה בחבר המדינות העצמאיות, בליטא ובפולין, עומדים על כך שייקראו Karaim ביחיד ו Karaimy (רוסית, פולנית) או Qaraimlar (תורכית) ברבים (ראו אחיעזר). צורות אלה מחקות את הצורות הרווחות בלשונות מזרח אירופה (פולנית, רוסית וכדומה), משום שצורת היחיד "ל"קרא, קראי" בשפות אלה נגזרת מצורת הרבים העברית (Qaraim). הכינוי לשפה התורכית של הקראים בליטא ובוהלינגליציה בשפות אלה הוא karaimskij, karaimski. בשנים האחרונות מכניסים החוקרים (פינים, פולנים, ליטאים, רוסים, אוקראינים ואחרים) הכותבים אנגלית את השימוש ב"Karaim, הגזרת מהצורות הסלאביות לציון השפה התורכית של קראי מזרח אירופה, והשימוש הזה מקובל גם על יוצאי העדה הקראית המזרח אירופית הכותבים אנגלית. באנגלית יש בשנים האחרונות הבחנה בין Qaraite/Karait, כינוי המורה על ההשתייכות הדתית, לבין Qaraim/Karaim, המשמש לציון השפה התורכית של קראי מזרח אירופה והזהות הלאומית של עם מזרח אירופי קטן, הממאן להיחשב כיהודים הקראים. דקויות ההבחנה האלה גורמות לחוקרים אחדים להשתמש במונח Karaim/Qaraim באופן מופרז (ראו, למשל, ניסוחו של הרוויאין אצל הוהטאלא והרוויאין, עמ' 105: "The Karaim religion derives its origin from the Karaite reformation movement..."). הרצון שלא לפגוע ברגישויות אתניות מביא גם לשגיאות של ממש: נתן שור (שור), אנציקלופדיה, ערך Karaimsk, עמ' 167) השתמש בשם הכילאיים Karaimsk, אשר -sk- בו איננה אלא תוכית שמות התואר הסלאבית. ראוי לדעתנו למצוא לשפה זאת שם עברי הולם (השפה הקראימית?). ראוי גם מחקרי קהילה קראית, פרק ז ("קראי מזרח אירופה ורקעם התורכית").

5 לפיכך לליבון סוגיית ראשית קהילות הקראים בוהלינגליציה ובליתא השלכות גם על הדיון במצבות צ'ופוט'קלעה. על מצבות צ'ופוט'קלעה ראו מחקרי קהילה קראית.

6 מספר הקראים במזרח אירופה מעולם לא היה גבוה מכמה אלפים (השוו בלבן, מחקרים היסטוריים, עמ' 1; חיבור זה הוא המהדורה המורחבת והמתוקנת של בלבן, לקורות הקראים בפולין). באירופה ובעולם כולו יש אולי פחות מעשרת אלפים איש היכולים לטעון למוצא מקראי קרים, ווהליך גליציה וליטא; רובם לא יעמדו בקריטריונים של ההלכה הקראית בשל נישואי תערובת. בזמן שהותנו בקרים, באוגוסט 1997, במסגרת משלחת אפיגרפית מטעם מכון בן צבי, פגשנו ביום אחד את כל בני העדה כמעט בקרים ובאוקראינה, כמה מאות במספר, ומצאנו רק שני אנשים שהיו

עיצבו במידה מכרעת את הדמות העצמית של היהדות הקראית – ושל גלגוליה במאה העשרים במזרח אירופה – כמעט עד ימינו אנו.⁷ במאות הי"ח והי"ט, במשך כמאתיים שנה כמעט, מצאו עצמם יוצאי קהילות אלה מנהיגים את כלל קראי מזרח אירופה. בסוף המאה הי"ט ובמחצית הראשונה של המאה העשרים הם, או צאצאיהם המהגרים, בלטו בין דובריה ודפריה של הקראות בעולם. הלך מחשבתם המיוחד, שהתגבש בסביבה הנוצרית והרבנית-האשכנזית, ותפישותיהם ההיסטוריות – הן אשר באו לידי ביטוי בפעילות התרבותית-הספרותית של מרדכי פופצוב, שלמה בן אהרון הטרנקין, שמחה יצחק לוצקי, מרדכי סולטנסקי, אברהם פירקוביץ (ושל רוב הקראים שסבבו אותו, רעיו ושונאיו כאחד), ושאר קראים בעלי שם.

מסורות מכוננות

ראשית התיישבות הקראים בפולין-ליטא לוטה בערפל. אין בידנו עדויות היסטוריות מהימנות בדבר ארץ מוצאם וזמן הגירתם של הקראים לדוכסות הגדולה של ליטא או למלכות רותניה ואין בידנו ידיעות על סיבתה של ההגירה; הנושא כמעט ולא זכה לטיפול הולם במחקר.⁸ המקורות העוסקים בכך, שהחוקרים משתמשים בהם עד היום, הם בעיקר חיבורים מאת מרדכי סולטנסקי ("זכר צדיקים") ומאת אברהם פירקוביץ ("אבני זכרון") התלוי חלקית בראשון. אך חיבורים אלה מתאפיינים באיידוק מוחלט של העובדות ההיסטוריות, בסתירות כרונולוגיות רבות, בהנחות מוקדמות המותנות בתפישתו האידיאולוגית של המחבר, ובחיפוש אחרי מה שנתפש בעיני המחבר (לעתים, במידה של הצדקה) כטובת הקהילה. ליקויים אלה בולטים ומשקפים מגמה בהיסטוריוגרפיה הקראית של המאה הי"ט. תכונות אלה של ההיסטוריוגרפיה הקראית במזרח אירופה נבעו מהצורך לגבש זהות הנפרדת מהזהות הכללי-יהודית, ולהסבירה הן לסביבה הגויית-הנוצרית העוינת, והן לעדה עצמה. גם לצורך לזכות בהכרה ובמעמד חברתי-משפטי

ממוצא קראי מצד שני הוריהם, לעומת עשרות שהיה להם רק הורה קראי אחד, או רק סב קראי אחד. בין עשרות בני העדה המוכרים לנו, אין אחד מתחת לגיל ארבעים ששני הוריו הם קראים. ממקורות בתוך העדה ידוע לנו על שלושה אנשים צעירים ברוסיה וליטא, ששני הוריהם ממוצא קראי.

7 על ההיסטוריוגרפיה הקראית בכלל, ראו אסטרן; המחבר בחר – ובצדק – שלא לגעת כמעט בהיסטוריוגרפיה הקראית במזרח אירופה, אולם ללא עבודתו החשובה יקשה להבין את הרקע לצמיחתה. השוו גם את המבוא החשוב מאת פוננסקי למהדורתו של סולטנסקי לספר "זכר צדיקים" (ראו סולטנסקי). גולדה אחיעזר שוקדת כעת על עבודת דוקטור בנושא ההיסטוריוגרפיה הקראית במזרח אירופה.

8 גם ספרו של זאיונצ'קובסקי, "קראים בפולין", אינו זורה אור על הסוגיה, וזאת בניגוד למצופה מספרו של חוקר חשוב. ספר זה, בכל הנוגע לתולדות הקראים בפולין-ליטא, הוא במידה רבה הגירסה האנגלית המלוטשת של זאיונצ'קובסקי, "בשולי קראים בפולין" מאת בלבן. בספר האנגלי משנת 1961 מעטות ההתייחסויות לבלבן והן מעודנות בהרבה בהשוואה למקור הפולני משנת 1928. יש לזכור מה עבר על יהדות פולין וגם את קורותיהם של זאיונצ'קובסקי ובלבן בין התאריכים האלה. גוראריה (ראו בקיצורים), מעט לעסוק בסוגיה זאת.

מכובד היה חלק בגיבוש מחודש של העבר. למעשה, התכונות האדיסטוריות והכמור מיתולוגיות האלה נגזרות מתפישות המשקפות את השלב של בניית האומה.

המגמה האדיסטורית של ההיסטוריוגרפיה הקראית החלה מתגבשת כבר בסוף המאה הי"ז, כאשר יצא לאור ספרו של המלומד הקראי ר' מרדכי בן ניסן פופיוב, "דד מרדכי", ובו נתן המחבר תשובות לשאלותיו של ההבראיסט פרופסור יעקב טריגלנד (Trigland), רקטור אוניברסיטת "לידה" (ליידן שבהולנד), בדבר האמונות והדעות של העדה, וכן אודות תולדותיה. החיבור הזה הוא שהניח יסודות להפרדה בין היהודים הקראים לרבניים, ובמאה הי"ט העמיק הקרע בין שתי הקהילות (במזרח אירופה) כתוצאה מפעילותם של אברהם פירקוביץ ואחרים.

לפי מסורות קראיות, 330 (או 309, או 383, או 483) משפחות (או נפשות) של קראים מהעיר קרים הישנה (Eski Qırım, Saryj Krym; היא סולכת, Sulxat), נישבו בזמן מסע המלחמה של ויטולד (Witold, Vitold; פולנית: ויטולט, Witołt; ליטאית: ויטאוטאס, Vytautas), הדוכס הגדול של ליטא, בשנת 1218. במסורות אלה יש תאריך, מקום מוצא המהגרים, סיבת בואם (נישבו כשבווי מלחמה), ומקום יישובם בארץ החדשה (ראו להלן). הראשון שתיעד את המסורת הקשורה בוויטולד, "הידועה בכל בתי הכנסת של הקראים", היה המלומד הפולני טאדיאוש צ'אצקי, שספרו "דיון על יהודים וקראים" יצא לאור בוויילנה בשנת 1807.⁹ נציין שצ'אצקי התייחס באירוניה עוקצנית לבלבול הכרונולוגי שבמסורת הזאת,¹¹ דבר שלא הפריע לאברהם פירקוביץ, בספרו "אבני זכרון", כמה עשורים מאוחר יותר, לצטט ביד רחבה כעדות מוצקה את המסורות הקראיות שהביא צ'אצקי. נוסף ונציין, שכלל לא ידוע אם פירקוביץ קרא את דברי צ'אצקי (ולא ידוע אם קרא בכלל פולנית), או שמא הסתמך על שמועות על תוכן ספרו של צ'אצקי.¹²

9 גם בשנות החמישים של המאה הי"ט דרש פירקוביץ במכתבו O[tde]l]R[kuposej] R[ussian]) בספרו "דיון על יהודים וקראים" (N[at]ional]L[ibrary] f. 946 opis' 6 (ličnyj arxiv A.S. Firkoviča) op. 1 N. 599) אל אוריאל חזן טרוקי לספק לו פרטים כיצד באו הקראים מקרים לליטא והביא גרסה שונה במקצת של "שאלות הגוברנטור" (על שאלות אלה בדבר מוצא הקראים, ראו מחקרי קהילה קראית, מבוא).

10 ראו צ'אצקי. רק המהדורה הראשונה כוללת את מלוא ההערות המעניינות. הספר זמין יותר במהדורות הרבות שנעשו במהלך המאה הי"ט, אך יש להשתמש בהן בוזהירות.

11 צ'אצקי (מהדורת 1807, עמ' 263; מהדורת 1860, עמ' 143) ציין את פרטיה האנכרוניסטיים ואת בורותם ההיסטורית של בני שיחו הקראים.

12 בספרו הפרובוקטיבי "מסה ומריבה", שיצא בשנת 1838 בגזלווא שבקרים, טען פירקוביץ כי היהודים הרבניים רצחו את "ישוע בן מרים הצדיק התם והישר ירא אלהים המושיע את רוב האומות מעבודות הזרות הקדמוניות... שהיה מגזע בני המקרא כמבואר בספר סטא דקראורום שחיבר טדיאוש צ'אצקי" (כך!). מזה נראה שפירקוביץ בילבל בין ספרו הפולני של טאדיאוש צ'אצקי (קרוב 1807) לבין ספרו של יעקב טריגלנד בשם Notitia Karaeorum. Dissertatio de Karaeis (יצא לאור בדלפט בשנת 1703; נוסח אחר בהמבורג בשנת 1714; ראו גם להלן הערה 191). לכן מתעורר הספק אם פירקוביץ קרא את שני הספרים האלה, הפולני והליטני. וראו שפירא, פירקוביץ בקושטא, הערה 124.

13 על אף שיש סימנים שהכיר את נוסח דבריו בפולנית.

JOANNIS CHRISTOPHORI WOLFFI,
 PASTORIS AD D. CATHAR. & SCHOLARCHÆ HAMBURG.
NOTITIA KARÆORUM,
 HAUSTA
 EX
TRACTATU MARDOCHÆI,
 KARÆI RECENTIORIS,
 QUI EX MS. HEBR. CUM VERSIONE LATINA,
 NOTIS & PRÆFATIONE DE KARÆORUM REBUS
 SCRIPTISQUE EDITUR.
 PRODEUNT NUNC
 NOVÆ AD EANDEM NOTITIAM ACCESSIONES,
 CUM
 EJUSDEM VINDICIIS A VIRI DOCTI ANIMADVERSIO-
 NIBUS NUPERIS, NEC NON CUM OBSERVATIONIBUS
 VARUS DE LIBRO JUDÆORUM ANTI-CHRISTIANO
CHISSUCK EMUNA;
 ACCEDIT IN CALCE
 JACOBI TRIGLANDII
DISSERTATIO DE KARÆIS

HAMBURGI
 Impensis Viduæ LIEBEZITTE, & THEODORI CHRISTOPH. FELGINERI
 A. MDCCXXI.

בשנות השלושים של המאה ה"ט חוזר על הדברים, ללא התייחסות לציאצקי,¹³ ר' מרדכי סולטנסקי, מורהו ויריבו לעתיד של אברהם פירקוביץ. בדומה לתלמידו, שניסה מאוחר יותר להוכיח בדרכו שלו את קדמות ישיבתם של הקראים בקרים, ניסה סולטנסקי להוכיח את קדמות ישיבתם בפולין-ליטא. וכך כותב סולטנסקי בפרק מ' של זכר צדיקים:¹⁴

ויהי בשנת תתקע"ח לאלף החמשי שהיא שנת אלף ר"ח לנוצרים הדוכס הגדול של מדינת ליטא הנקרא בשם ויטולד יאגיללו בן המלכה בונא בהחלצו למלחמה נגד הטרטרים שבמלכות קירים ובהנצחו אותם נפל¹⁵ לקירים ולקח שלל רב ושביה גדולה מהטרטרים ובצאתו משם לקח ונהג גם מן הקראים אשר בסולכט הנקראת קירים ישן תפ"ג¹⁶ בעלי בתים הנקרא בלשונם פאמיליע והביא אותם לארצו לליטא ויסד וישב מהם ש"ל (נ"א: ש"ט) בעלי בתים בעיר טרוק ארבע פרסאות מעיר ווילנע בנתנו להם קרקעות וכתבי חריות גדולות ואת השאר היינו קנ"ג בעלי בתים הושיבם ויסדם בעיר פונעוואז בהגינו¹⁷ ובהדריגו¹⁸ גם אותם באותם החריות בעצמם שנתן לטרוקיים... ובשנת חמשת אלפים ושש שנים ליצירת עלמא שהיא שנת אלף רמ"ו למספר הנוצרים אותו הדוכס ויטולד הנזכר כשהאחיד וחבר דוכסיי של ליטא עם מלכות פולין הנקראת בלשונם פולין קורונא פולשקה¹⁹ ועלה לשבת על כסא מלכות פולין בתנאי שקיבל על עצמו ועמו דת הנוצרים ומקודם היו עובדי האש²⁰ ובאופן זה קבלוהו אנשי פולין להיותו עליהם למלך והסבו והחליפו את שמו וקראו [לו] ולאדיסלאב יעגיללע, המלך הזה בהחלצו בשנה הנוכרת שנית למלחמה על חיל הטרטרים אשר יצאו מקירים ופשטו בארץ פולין לשחתה כפי מנהגם תמיד ובהנצחו אותם בארץ מולטאניע²¹ על יד האגמים השחורים הנקראים בלשון פולין צרנע בלוטא²²... נפלו גם אז לקירים ושללו שלל גדול ובשוב המלך ההוא לדרכו לקח מן הקראים אשר בסולכט עוד ש"פ בעלי בתים ויושיב ק"פ

14 סולטנסקי, עמ' 107-110; נוסחה אחת אצל הרכבי, מאסף נדחים, עמ' 109; שתי הנוסחאות במהדורת פונזנסקי, עמ' 107-108; תרגום רוסי אצל סינני, עמ' 279 ואילך.

15 שימוש זה ב"נפל" בהוראת "פשט, התקיף" קיים אמנם במקרא (איוב א, טו, "וַתִּפֹּל שְׁבִי"; אולי גם בראשית כה, יח), אולם נראה כי כאן בהשפעת הסלאבית: napal, "התנפל, התקיף".

16 באשר למספרים, השוו להלן.

17 בהעניקו כתב הגנה.

18 בהעניקו מעמד ומדרגה. "מדרגה", בפולנית statut, היא מילה שכיחה בטקסטים של קראי מזרח אירופה. נוסח אחר (ראו מהדורת פונזנסקי, עמ' 108 הערה 2): "ובהגדירו". אולם השוו בפיט קראי מסוף המאה ה"ט: "להדריג לשונכם ללשון קדושה" (ראו ר' זאיונצ'קובסקי, קטע ממילון, עמ' 429).

19 Korona Polska, "הכתר הפולני".

20 "עובדי אש" עומד כאן, בדומה ל"מגויסי" בתיאורים הערביים של מזרח אירופה, ל"פאגאני" סתם – ראו שפירא, מקורות.

21 ואלאכיה. אולי זכר למלחמות בין מלכי פולין לבין סטפן הגדול הוספודאר ואלאכיה בסוף המאה ה"ט.

22 Czerny Błota, "האגמים השחורים".

מהם במדינת גאליציע בעיר העליץ על נהר נסטר²³ בלשון קדר טורלא²⁴... בהגיגו ובהדריגו את כולם בכתבי חריות חזקות וקימות אשר קראם ולזני ליסטי²⁵ ר"ל כתבי ברזל חזקות כברזל.²⁶

פירקוביץ (אבני זכרון, עמ' 252²⁷) נותן גרסה אחרת, הלקוחה לטענתו, מן "זכרונות דברי הימים", "כתבי יד הקדמונים", בלי לציין שמדובר, ככל הנראה, בחיבורו של סולטנסקי:

בשנת 1218 תתקע"ח לאלף החמשי וויטולט דוכס הגדול של ליטא ערך מלחמה על הטטארים והשיג באי קרים ונלחם וישב שבי ויקח עמו מקירים 483 משפחות קראים ויוליכם לליטא ויצו לבנות להם עיר ויקרא אותה טראק החדשה ויתן להם כתב חרות ושדות ואדמה ויושיבם בעיר ההיא 330 משפחות ואת יתר 153 משפחות הושיבם בעיר פוניוויז בנתנו להם כתב חרות ואדמה כמו לאחיהם שבעיר טראק, בשנת 1246 וויטולט זה חבר מדינתו עם מלכות פולין בנתנו בתו לאשה למלך וולאדיסלאו ממשפחת יוגעלו בן בונא המלכה ויעלו לצבא על הטורקים והטטארים ובנצחם אותם אצל צארנע בלוטי בארץ מולטוניא 64 אלפים בטו' לחדש סנטברי בשנה ההיא ויפלו על קרים ויקחו 380 משפחות קראים ויוליכם למדינת וואלין ויושיבם בהעליץ 180 משפחות ואת 200 משפחות בקראסני אצל נהר סטיר קרוב למבצר לוצקא ויתן להם נחלת שדות וקרקעות למדת מיל וחצי סביב סביב ויתן להם כתבי חריות על טבלאות ברזל ויחזקם בחותם אמו וחותנו הדוכס וויטולט ויניחם את כתבי החריות בארכיווא של לבוב תחת נומר 15 ונוסחאות הכתבים נשארו בידי הקראים שהעתיקום בשנת 1267 ביום ח' לדיכברי, בשנת 1477 כאשר ניצאי והאטאי בורדא העטמאני²⁸ הקאזאקים נפלו ברצח על מדינת וואלין ופאדאליא בימי זיגמונד אוגוסט מלך פולין ויעמדו במחניהם אצל קראסני, ²⁹ אזי זיגמונד אוגוסט המלך שלח את קאלינווסקי³⁰ שר צבאו עם 4000 אנשי חיל וינצח את חיל

23 נהר הדנסטר (Dniestr). צורה כזאת אינה מופיעה ברשימת השמות הגאוגרפיים במילון הקראימי (ראו ברשימת הקיצורים). כנראה נהרדנסטר > נהר נסטר.

24 איננו מכירים שם תורכי כזה לנהר הדנסטר.

25 Żelazne listy.

26 המילה listy אכן מצויה בכתבי חריות שונים של מלכי פוליןליטא.

27 הוא גם נותן (שם) רשימה של ל"ב (ועוד ארבעה) מקומות יישוב קראיים בפוליןליטא בזמנים עברו.

28 שמות משובשים ואנכרוניסטיים, שרק מקצתם ניתנים לזיהוי, של ראשי (חטמאן) הקוזקים של חיל זאפורוג (Zaporizhka Sič), מדינת הקוזקים בדרומה של אוקראינה של היום, שלחמו בממשלת פוליןליטא ופרעו ביהודים, בתקופות שונות. על יחסי הגומלין הסבוכים בין קוזקים אלה לבין היהודים, ראו בורובי (מאמר חשוב זה מבוסס על עבודת הדוקטור רבת הערך של המחבר, שנכתבה לפני כשני דורות ושרדה בעותק יחיד). והשוו גם להלן, הערה 177.

29 Krasnyj Ostrov, כוכיוזב, ראו בהמשך.

30 Kalinowski.

הקאזאקים וגם ניצאיי עצמו נפל בחרב על שדה המלחמה. והמלך השיג עליהם מצד ויכס וירדפם עד צודנווא,³¹ ובשובו מאת המלחמה ביום 6 נוייברי בשנה ההיא לקח את משפחות הקראים ויוסיף להם עוד אחוזות שדות ויעש אותם חפשים מכל מסים ושלמות נפשות ומסחור ויספח את הכתבים הקודמים ויניחם בארכיווא של לבוב.

לא קשה לראות שהנוסח הזה הוא פראפרזה של גירסת סולטנסקי, בשינויים ושיבושים.³² בארכיון הפרטי של פירקוביץ בסנקט־פטרבורג מצוי מסמך ברוסית,³³ שנכתב לא לפני 1848, והוא – כך כתוב במסמך עצמו – העתקה מהעתקה של זכויות הקראים בפולין ליטא, כביכול החל בשנת 1218.³⁴ הנוסח הזה עד הפרטים האחרונים לנוסח העברי של פירקוביץ: "האגמים השחורים בארץ מולטניא" מופיעים כ־*černyje bolota v Moldavskoj zemle*, כלומר "האגמים השחורים בארץ מולדביה" (לא ואלאכיה!); נזכרות 483 משפחות הקראים, שנישבו בקרים בידי ויטולד; נאמר כי בשנת 1246 איחד ויטולד את ממלכתו עם ולדיסלאב מלך פולין בן המלכה בונא; נזכר מקום גניזתו של המקור הכתוב בארכיון של לבוב שבאוסטריה.

המקורות האלה – הנוסחים העבריים של סולטנסקי ופירקוביץ והנוסח הרוסי שבארכיון הפרטי של פירקוביץ – הם בעצם מקור אחד, ועליו (ועליו בלבד) בנויה ההיסטוריוגרפיה המודרנית של בני העדה בדבר זמנה ונסיבותיה של הגירת אבותיהם לליטא. המילה "פאמיליע" (וגם הכתיב "טרטרים"?) והתיארוך הלועזי ("שנת אלף רי"ח לנוצרים") של נוסח סולטנסקי מורים אולי כי המקור שלו היה בשפה מערבית, כנראה פולנית.³⁵ בכל זאת, נראה כי סולטנסקי נשען על מסורת קראית כלשהי (כמו זאת אשר טאדיאוש צ'אצקי קרא לה "הידועה בכל בתי הכנסת של הקראים") – כך, כבר בשנת 1668 כתבו קראים מליטא לראשי הרבנים בברסט־ליטובסק (בריסק) "שמארבע מאות שנה ויותר טרחו קדמונינו להרחיב גבול טרוקי"; ואולי המקור המיידי של סולטנסקי הוא העצומה בפולנית שהוגשה לסיים הפולני הגדול בשנת 1790 על ידי משלחת קראית מלוצק.³⁶

31 Čudново, Czudnowa.

32 בלבן, מחקרים היסטוריים, עמ' 14, שקל אפשרות של מקור משותף לסולטנסקי ופירקוביץ.

33 OR RNL f. 946 op. 1 N. 1048.

34 המקור – אם היה קיים – לא היה ידוע כבר במאה ה־17; הנוסח הפולני שהראה אברהם פירקוביץ למשורר הפולני סירוקומליאקונדראטוביץ בוילנה בשנת 1855 הוא העתקה מהמאה ה־17 – ראו זאיקובסקי.

35 השוואן, עמ' 558 הערה 12; עמ' 865 ת' 14; טרוקי אכן נבנתה בשנת 1185, כך גם לפי הלוח הקראי מטרומי משנת 1690/1. יש לשים לב שהמסורת הקראית הזאת סותרת את אגדת הייסוד שבנוסח סולטנסקי־פירקוביץ. סולטנסקי שלט היטב בפולנית (השווה הערה 13), ולטענת שריה שאפשאל (ראו שאפשאל) אף תירגם שירה פולנית לעברית, נפגש עם אדם מיצקייביץ והחליף עימו שירים. לאחרונה טען מיכאיל קיזילוב (בכתובים; מצוטט ברשות המחבר), ששאפשאל המציא את הפגישה בין סולטנסקי ומיצקייביץ.

36 הביבליוגרף הפולני הנודע אסטרייכר (Estreicher; מובא אצל קיזילוב, הערה 15) תיארך את הטקסט לשנת 1803; תרגום אנגלי של המקור המעניין הזה, שבאים בו עיקרי טענותיו של סולטנסקי,

גדון עתה בפרוטרוט במקור שלנו המספר על הגירת הקראים מקרים לליטא ולגליציה. קראי פולין־ליטא אכן דיברו שפה ממשפחת השפות התורכיות, והדעת נותנת שהגיעו לליטא מארץ דוברת תורכית, אך לא בהכרח מקרים או לא רק מקרים; אולי היה מוצאם גם מאזורי הוולגה.³⁷ מכל מקום, הטענה של סולטנסקי, ושל פירקוביץ התלוי בו, בדבר בוא הקראים לליטא־והלין מקרים, היא חסרת ערך היסטורי, כי הכרונולוגיה כאן מבולבלת. בשנת 1218 העיר סולכת עוד לא היתה קיימת, ולא נקראה, כמובן, "קרים הישנה" (Eski Qırım);³⁸ בשנת 1218 אירופה עוד לא שמעה את שמע הטטארים והמונגולים; אף על פי שכמה עשורים קודם לכן החלה ליטא מתפשטת לאטה לעבר בילארוס של היום, בכל זאת היתה עדיין, בגבולותיה הנוכחיים לערך, ישות קטנה וזניחה; עיקר התפשטותה בא לה רק כתוצאה מהפלישה המונגולית סביב שנת 1240, כאשר שטחי רוס' הקיובית חולקו בפועל בין הורדת הזהב וליטא, וליטא החלה פורצת דרומה וכובשת את נסיכויות רוס' הקיובית לשעבר; אפשר אולי לטעון שהפלישה הליטאית הצילה את אזורי בילארוס ואוקראינה של היום מהמונגולים.³⁹ שנת 1246, שסולטנסקי מציין כשנת נצחונותיו של שליט פולין־ליטא על "הטרטרים" מופרכת: במשך 1240-1241 לכדו המונגולים את קיוב, פלשו לוואלאכיה, פולין והונגריה, והביסו אותן.⁴⁰ הם לא פלשו לאיטליה – שאותה יכולים היו להחריב בנקל – ונסוגו, אולם זאת רק משום שקיבלו ידיעה על מות הח'אן הגדול באטו (Batu Hân, Batyj), והם מיהרו למולדתם כדי להשתתף בבחירת הח'אן החדש.

- אצל זאינוצ'קובסקי, קראים בפולין, עמ' 65; המקור (השונה במקצת מתרגומו של זאינוצ'קובסקי) אצל בלבן, מחקרים היסטוריים, עמ' 51-53, והשוו עמ' 37. על התכתבות הקראים והרבניים בליטא, השוו לוריא, קהילות ליטא והקראים. לפי המקור העברי של תיאור מסע העלייה לרגל לארץ ישראל של בנימין דובאן מגולווא מסוף המאה הי"ח (פורסם אצל יערי, עמ' 458-477), הקראים באו לפולין־ליטא חמש מאות שנה לפני זמנו של המחבר, ואילו לפי התרגום בניב טרוקי מתחילת המאה הי"ט (אצל זאינוצ'קובסקי, מסע לארץ הקודש) – מאתיים שנה לפני זמנו של המחבר!
- 37 ראו מחקרי קהילה קראית, פרק ז ("קראי מזרח אירופה ורקעם התורכיים"); ראו גם כאן בהמשך.
- 38 השם הוא מונגולי ופירושו "חפיר" או "מערכת ביצורים"; חצי האי קיבל את שמו מהעיר הזאת, בירתה הראשונה של המחוז המונגולי. שם התואר "הישנה" ניתוסף לשמה לאחר שהבירה עברה ממנה לאסכייורט (Eski Yürt) בתחילת המאה הט"ו.
- 39 האימפריה הליטאית קיצרת הימים היתה בעצם מדינת המשך של רוס' הקיובית (ראו ליובאווסקי; שם הספר מעיד על טיבו – "סקירה היסטורית של המדינה הרוסית־הליטאית עד האניגה של לובלין"; השוו גם פאשוטו; על השקפה בילארוסית של ימינו, השוו ירמאלוביץ, בילארוס הקדומה; ובייחוד ירמאלוביץ, מעצמה בילארוסית). הדוכסות הגדולה לא היתה מדינה ליטאית־אנית, ושפתה הרשמית היתה הרוסית המערבית העתיקה. לעומתה, המדינה המוסקבאית התהוותה מתוך הורדת הזהב ואיננה מדינת ההמשך של רוס' הקיובית, אלא המדינה היורשת של הורדת הזהב.
- 40 תאריך הפשיטה השנייה של ויטולד על קרים (1242), הוא אמנם אנכרוניסטי, אך אולי יש בו קורטוב של אמת היסטורית, שהרי מדובר בתקופת הפלישה המונגולית. לפי מסורת אחרת של הקראים – אלה שבקרים – אבותיהם באו לקרים "עם המונגולים". יש לציין כי בשנת 1795 טענו קראי קרים בבקשה שלא להפלותם לרעה עם שאר היהודים, שיועדה לרוזן זובוב (Zubov), מאהבה האחרון והכליכול של יקטרינה הגדולה, כי אבותיהם באו לקרים כ־450 שנה לפני כן, כלומר בסביבות שנת 1350 – ראו ביילי, עמ' 31, 32.

ויטולד היה אכן הדוכס הגדול של ליטא המפורסם מכולם, ונודע לתהילה בנצחונותיו על הטטארים. אולם אנכרוניזם הוא להזכיר את הטטארים או את ויטולד (מלך בשנים 1392–1430) בשנת 1218. ויטולד גם לא נקרא ולדיסלב יאגיללו ולא היה בן בונא (נוסח סולטנסקי), ובתו אף היא לא נקראה כך, ולא נישאה לוולאדיסלאו ממשפחת יוגעלו מלך פולין (נוסח פירקוביץ). ויטולד מעולם גם לא מלך על פולין, ומי שמלך עליה בשנים 1386–1434, היה ולדיסלב יאגיללו או יאגאילו (Wladislaw Jagiello, Vladislaus Jagailo), שהיה בן דודו⁴¹ ויריבו של ויטולד, ואילו המלכה בונא (Buna) נישאה למלך זיגמונד בשנת 1518.⁴²

בדברו על יישוב הקראים בוהליךגליציה, ניסה סולטנסקי לשלב בין ידיעותיו על כך שוויטולד הביא את הקראים לליטא לבין המסורת שוולדיסלב יאגיללו, בן דודו של ויטולד, הביא את הקראים לפולין (גליציה). אזכור "יאגיללו", המזוהה עם ויטולד, מורה על זמנו הנכון של האירוע (סוף המאה הי"ד או תחילת המאה הט"ו). הידיעה של סולטנסקי על הבאת הקראים מקרים לגליציה אף היא אנכרוניסטית; לפנינו, בעצם, לא שתי גרסאות, אלא מיחזור של אותה הגירסה עצמה, ומטרתה הוכחת בוא הקראים לגליציה (ישירות מקרים, ולא מליטא⁴³) בזמן קדום.⁴⁴ אך לא רק קראי מזרח אירופה זייפו את עברם, במטרה להוכיח את עתיקות ישיבתם במקום כלשהו. מסורות דומות, אף הן מזויפות,⁴⁵ על הגירה למלכות גליציה הרתנית בתקופה מוקדמת (לפני הפלישה המונגולית) ידועות גם בקרב הארמנים של לבוב דוברי התורכית־הקיפצ'אקית, הקרובה ביותר לשפתם התורכית של שכניהם הקראים. מטרת המסורות הארמנית והקראית אחת היא: לספק בסיס למעמדם המיוחס במאבקם נגד העירונים המקומיים. אלה טענו כי כתבי החרויות של מלכי פולין המאוחרים נופלים בערכם מכתבי החרויות של נסיכי רוס' הקדמונים ושל דניאל (דאנילו), מלך גליציה הרוסי, ששלטו באזור לפני הפולנים. ומכיוון שהקראים והארמנים הגיעו אחרי השתלטות הפולנים על גליציה, אֵל להם ליהנות מכתבי החרויות

41 הנסיך הגדול של ליטא, גדימין (Gedemin, Gedyminas), הוריש את האימפריה שלו לבניו אולגרד (Olgerd, Olgerdas) וקאיסטוס (Kaistus); יאגאילו (Jagailo) היה בנו של הראשון (אולגרד, 1345–1377), וויטולד היה בנו של האחרון (קאיסטוס). יאגאילו לחם בקאיסטוס דודו והצליח להושיב בטרקוי את אחיו סקירגאילו (Skyrigailo), אך מאוחר יותר התפטר עם ויטולד.

42 המצבות הקראיות הקדומות בטרקוי שייכות דווקא לעשור השני של המאה הט"ו, זמן קצר לאחר חזרתם של יהודי ליטא מגלותם הקצרה (ראו דבורקין). האם זכרו הקראים את המלכה בונא משום שחיה בזמן שבו היטיבו עימם?

43 לפי מסורת מאוחרת, משפחת סולטנסקי עצמו, יליד לוצק (בוהלין, גבול גליציה), הגיעה מסולכת. קיזילוב הסב את תשומת הלב, ובצדק, לעובדה שהיישוב הקראי הקדום ביותר בקרים, סולכת, היה בשטח הורדת הזהב, ולא בשטחי קרים שבשליטת הביזנטים או בני גנואה.

45 ראו: סטפאניב; דשקייביץ. שני המאמרים של דשקייביץ על הארמנים בקיוב מפתחים את הנושא של הגירות ארמניות מוקדמות למזרח אירופה, שיש לו נגיעה ברורה לתולדות הקראים באזור זה. נוסף ש"סטפאניב" הוא דשקייביץ: המזרחן והארמנולוג האוקראיני הדגול השתמש בשם נעוריה של אמו, כדי לפרסם מחוץ לבית המועצות, בתקופה הסובייטית, את מאמרו החשוב, בכתב העת של המרכז לחקר אוקראינה של אוניברסיטת הרוורד, שבראשו עמדו גולים אוקראיניים אנטי־קומוניסטים, ובהם פרופ' אומיליאן פריצאק.

שניתנו לעירונים המקומיים עוד בזמן נסיכי רוס'. מסיבה זאת היה הן על הקראים הן על הארמנים בגליציה להוכיח את קדמות ישיבתם בשטחי מלכות גליציה לשעבר בתקופה הקדם-מונגולית, דהיינו מתקופת נסיכי רוס' ומלכי גליציה.⁴⁶ לא במקרה סולטנסקי עובר בפרק מ"א להרצות באריכות על תוכן החריות שקיבלו הקראים בוהלין ובגליציה.⁴⁷ האם יש גרעין היסטורי בכל המסורות המאוחרות האלה? ויטולד אכן נתן כתבי חריות ליהודי טרוקי;⁴⁸ ואכן לחם בהצלחה נגד פלגים מסוימים בהורדת הזהב ובקרב הטטארים של קרים, כשהוא מסתייע בפלגים אחרים. אולם הוא מעולם לא התקדם עד לחצי האי קרים עצמו, והמסורת על לכידת סולכת מופרכת. אך מדוע נוצרה המסורת שהקראים הגיעו כשבויי מלחמה, וזאת למרות שלא נאמר כי לחמו ממש נגד ויטולד לצד הטטארים? מדוע לא סיפרה המסורת מה שנראה יותר מתקבל על הדעת, דהיינו, שוויטולד הזמין את הקראים לסייע לו לפתח את כלכלת ליטא, או שהם באו לליטא מיוזמתם?⁴⁹ שני הסברים באים בחשבון:

א – אפשר, וזאת השערה בלבד, שמעמד השבויים היקנה זכויות מסוימות שלא היו ניתנות לביטול, בניגוד למעמד המוזמנים או מבקשי המקלט. במאה השנים האחרונות, ריב על ההיסטוריה היה להם לקראים של מזרח אירופה לא רק עם הארמנים בפודוליה

46 בתקופות מאוחרות יותר היתה גליציה חלק ממלכות פולין. בתקופת ויטולד היה מעמד גליציה שונה ממעמד שאר שטחי רוס' הקיבוצית שליטא השתלטה עליהם, ואין כאן המקום להאריך בעניין; נציין רק שלקישור של ויטולד וגליציה שעשה סולטנסקי, יש על מה לסמוך. אולם סולטנסקי עדיין לא הזכיר את דניאל מלך גליציה.

47 לעומת זה ידוע, גם מכתבים קראיים כמו "דד מרדכי" של כוכיוב, שהקראים באו לגליציה דווקא מליטא.

48 לא ברור אם כתב החרות שניתן ליהודי טרוקי ב' 24 ביוני 1388 מתייחס לרבניים או לקראים – ראו: ב'רשאדסקי, ארכיון יהודי-רוסי, עמ' 2 ואילך; ב'רשאדסקי, יהודי ליטא, עמ' 178-182; גסן, עמ' 569; והשוו הערך "טרוקי" באנציקלופדיה היהודית הרוסית הישנה, כרך ט"ו. יש גם לזכור שכל התעודות הרשמיות של הדוכסות הגדולה ("מטריקה ליטאית") מהמאה הט"ו ורוב התעודות מהמאה הט"ז הועתקו ונערכו מחדש בין השנים 1596-1598, כך שאין בידינו תעודות מקוריות מהתקופות הקדומות ביותר – ראו ב'רשאדסקי, ארכיון יהודי-רוסי, עמ' 1 ואילך.

49 תקופתו המאוחרת של שלטון ויטולד מצטיינת ביצירת ברית מדינית-כלכלית בין מצרים הממלוכית, ח'אנות קרים (שהיתה כפופה באופן רשמי למצרים ובאופן מעשי לוויטולד), והדוכסות הגדולה, כאשר חופש השיט בין מצרים לקרים דרך קושטא היה מעוגן בחוזים מיוחדים בין הצדדים הנוגעים בדבר (ראו מחקרי קהילה קראית, פרק ה' [ציפוטסקלעה: סקירה היסטורית]), ופרק ז' ["קראי מזרח אירופה ורקעם התורכי"]. האם מקרי הדבר שכל הצדדים של ברית זו היו גם בעלי אוכלוסייה קראית? א' שישמאן (קראים בפולין, עמ' 16) מביא "שיר עם" בניב טרוקי: "אחד האל בשמים ואתה, הנסיך (Bij), בליטא! ליד סולכת הישנה שמענו שוויטולד מיישב בציד גבולות היערות את הקיפצ'אקים והטטארים שהוא היכה ומחץ" (התרגום הפולני אצל שישמאן שונה במקצת). שיר זה, בחריזה רוסית-פולנית, השונה כל כך מהפרוסודיה התורכית, נתחבר, ללא ספק, במאה העשרים; נדון בו וב"שירי עם היסטוריים" מזויפים אחרים במקום אחר. היה זה קיזילוב, שציין שכל קטעי ה"פולקלור העממי" הקראיים הקשורים בדמותו של ויטולד (קיזילוב נתן רשימה) נתחברו בפולין (שכללה גם את וילנה) בין שתי מלחמות העולם, במטרה לשפר את דימוי הקראים בעיני הסביבה הנוכרית.

ובגליציה ועם הקרימצ'אקים הרבניים בקרים,⁵⁰ אלא גם עם הטטארים בליטא, שחלקם אכן היו שבויי חרב.⁵¹ הקראים של ליטא ייחסו לעצמם במאה השנים האחרונות את תפקידיהם וחורויותיהם של הטטארים של ליטא (כגון מעמד חיילי גודוד שומרי הראש של הדוכס, "הגנה על מצודת טרוקי", חורויות השלאכטש [szlachta], האצולה הפולנית הלוחמת), וכדומה, שהיו מנת חלקם של הטטארים) וניכסו לעצמם את ההיסטוריה שלהם, שהיתה קשורה לרוב בעבודת הצבא.⁵²

ב – אפשרות אחרת היא להניח כי ההדגשה הלא מחמיאה, כביכול, של בואם הכפוי של הקראים לליטא כשבויי חרב, היתה אמורה להצדיק את נוכחותם בארץ שיהודי, לפחות יהודי רבני, היה אמור להדיר את רגליו ממנה. הרי ליטא האתנית נותרה פאגאנית, מקום של עבודה זרה של ממש, כולל קרבנות אדם,⁵³ עד ימיו המאוחרים של ויטולד.⁵⁴ ואמנם, על אף כל הפרכות הכרונולוגיות וההיסטוריות, תקופת ויטולד⁵⁵ נראית הולמת את התאריך המבוקש של הגעת הקראים לליטא. בחמישי באוגוסט 1392 נכרתה ברית בין פולין לליטא⁵⁶ באוסטרוב (Ostrów, Ostrov) שבווהלין. ליטא שמרה על שלטונה העצמי בתוך האיחוד, והדוכס ויטולד הוכר על ידי יריבו ובן דודו, ולדיסלב השני, ועל ידי יאדביגה מלכת פולין, כדוכס הגדול לכל ימי חייו. זאת היתה תקופת השיא של הדוכסות הגדולה שהשתרעה כביכול "מים לים".⁵⁷ ויטולד היה מעורב במאבקים פנימיים בתוך הורדת הזהב ובקרים, ונסיכים טטאריים על צבאותיהם היו מוצאים מקלט בליטא, כאשר ניגפו בתוך ההורדה. בשנת 1397/98 ויטולד אכן ערך מסע מלחמה לעבר הים השחור⁵⁸ בכדי לסייע לח'אן הורדת הזהב טוכטמיש (Toqtamış), שנמלט לליטא⁵⁹ מפני

50 ראו מחקרי קהילה קראית, מבוא.

51 ראו מחקרי קהילה קראית, פרק 1 ("קראי מזרח אירופה ורקעם התורכי").

52 אבי המסורות על עברם הצבאי של קראי טרוקי הוא פירקוביץ – ראו קביעתו המפורשת של סירוקומליאקונדראטוביץ, שהתוודע לפירקוביץ בוויילנה בין השנים 1854–1857 ("opowiadałnam p. Firkowicz o tradycji, będącej dotąd pomiędzy Karaimami, jak zbrojne karaimskie rycerstwo, każdego poranka, po odprawieniu... krótkiej modlitwy szumnje harcowało po moście... kiedy ich służba do boku pana Litwy powoływała" [הרי הודיע לנו מר פירקוביץ על מסורת הרווחת עד היום בין הקראים, כיצד האבירים הקראים החמושים, כל בוקר, לאחר שסיימו את תפילתם הקצרה, ביצעו מפגני רכיבה בשאון מרובה על גבי הגשר, כפי שציווה עליהם שירותם את אדוני ליטא]). מצד שני, פירקוביץ עצמו טען (אבני זכרון, עמ' 251), ששליטי ליטא ופולין שיחררו את הקראים מכל שירות צבאי.

53 אולי אין זה מקרה שבדוכסות הגדולה של ליטא התיישבו הקראים באזורים הליטאיים מבחינה אתנית, לשם חדרו הרבניים רק מאוחר יותר, לאחר התנצרות הליטאים, והרי ליטא היתה אולי הארץ הפאגאנית האחרונה באירופה. [אנו מודים לשי גרסון על הדיון הפורה בנושא זה.]

54 ניצור ליטא האתנית החל להתקדם רק אחרי 1386, כאשר יאגאילו (יאגלו, מייסד שושלת היאגלוניס בפולין) התנצר (ונטל את השם ולדיסלב) בכדי להתחתן עם ידיביגה (או הדוויג, Jadwiga, Hedwig), יורשת העצר של פולין.

55 ראו, למשל: סאלוואטורי; לאפו.

56 הטקסט של סולטנסקי מתייחס לאירוע זה בעקיפין.

57 בפועל, ליטא לא הגיעה לים השחור ובקושי היתה לה גישה לים הבלטי.

58 הוא שבה והביא לליטא כמה אלפים מהנוגאיים (Nogay) של הורדת אזוב (Azov) ויישב אותם על הנהר נ'קה (ווקה) ליד וילנה, וגם בטרוקי, לידא ואושמיני – ראו צ'ינקוב, עמ' 65. נציין שסיני,

חותנו המורד יִדְיָגִי (אִידְכּוֹ), שסייע בידו של תימור־לֶנְג, ומפני תימור־קוֹטְלוֹג, הח'אך' הבובה, מזרע ציינגיז, של יִדְיָגִי.⁶⁰ אמנם כוחותיהם של ויטולד, טוכטמיש ובעלי בריתם הטטארים, ספגו מפלה קשה מידי יִדְיָגִי ותימור־קוֹטְלוֹג.⁶¹ בקרב על הנהר ווֹרְסְקְלָא (Vorskla; 12 באוגוסט 1399),⁶² ובכל זאת, קרב זה⁶³ לא שינה את יחסי הכוחות במשולש מוסקבה-ליטא-הורדת הזהב.⁶⁴ התבוסה שהדוכס הגדול ספג לא ערערה את מעמדו כשליט מעצמה, ובעשור האחרון לחייו ולשלטונו נעשה ויטולד למעשה לשליטה הכליכול של הערבה הקפיצ'אקית, של קרים ושל חלקים מהורדת הזהב, והשליטים הטטאריים המקומיים היו בני חסותו.⁶⁵ ויטולד אף יישב טטארים רבים מצבאו של טוכטמיש בליטא והעניק להם אחוזות, אך טוכטמיש עצמו ביכר לצאת לערבה והחל במלחמת גרילה נגד ידִיגִי, ומת בטיומן (Tiumen') שבמערב סיביר, בשנת 1405 בערך.

בשנת 1996/97 חגגו ממשלת ליטא והקהילות הטטארית והקראית של ליטא שש מאות שנה להתיישבות הטטארים והקראים בארץ זו. הסיבה לכך שתאריך זה דווקא נבחר היא אֶזְכוּרוֹ של ויטולד במסורת הישנה כדוכס הגדול שהביא את הקראים לקרים (כמו זאת של סולטנסקי), תוך התאמה לתאריך המסע המתועד שלו לעבר הים השחור, כשהמסורת הקראית של המאה העשרים מדלגת בשתיקה על האנכרוניזם של המסורת הישנה.⁶⁶ האגדה ההיסטורית על נסיבות בואם של הקראים לליטא השתרשה עד כדי כך שהרוויאנין,⁶⁷ אף על פי שהוא מודה כי זאת אגדה בלבד, חוזר באופן לא־ביקורתי על האגדה בדבר בוא 383 משפחות הקראים (והטטארים) לליטא בשנת 1397, בזמן הדוכס הגדול ויטולד. אלא שאף שאיננו יכולים לקבוע אם הקראים באו לליטא בזמן ויטולד או מוקדם יותר, אין מניעה להחשיב את תקופת ויטולד כזמן שבו הגירת הקראים לליטא מתקבלת על הדעת. יתרה מזאת, השנה – 1396 – אם כי נבחרה באופן מקרי, עשויה להיות מדויקת. אמנם אין ספק בכך שהקראים לא באו לליטא מקרים כשבויי

עמ' 81, מדבר על מסע ויטולד נגד "הח'אן של קרים" בשנת 1418 לעבר באח'צ'ה־סראי (Bâhçe Sarây), אולם עיר זאת נבנתה רק מאה שנים מאוחר יותר (השוו מחקרי קהילה קראית, תת־פרק: "סינן").

59 הוא זכה לקבלת פנים ראווותית וקיבל "לפרנסתו" את העיר לידא; עימו באו לליטא, לפי המסורת, ארבעים אלף טטארים – ראו בהערה קודמת.

60 טוכטמיש וידיגִי נעשו כבר בחייהם לגיבורי האפוס של הערבות – ראו מליאורנסקי.

61 קודם לכן, בשנת 1395, הובס טוכטמיש על ידי תימור־לֶנְג בקרב על גדות נהר הַתְּרֶךְ בצפון הקווקאז.

62 ואלידי טוֹגַאן, עמ' 293.

63 כמו גם הקרב הקודם בקוליקוב־פוליה (Kulikovo Polie) בשנת 1380, ראו להלן; והשוו עתה הלפרין, יחסים.

64 ראו שפולר, הורדת הזהב, עמ' 152.

65 ראו: שם, עמ' 256; ואלידי טוֹגַאן, עמ' 292. יש להוסיף את נצחונו המרשים של ויטולד על המסדר הטבטוני בשנת 1410 בקרב גרינוואלד־טאננברג (Grünwald-Tannenberg), שבו היוו הכוחות הטטאריים את עיקר צבאו.

66 בצדק ציין קיזילוב, שרבים מן החוקרים שכחו בתוך המולת החגיגות, שעוד מעט יש לציין מאתיים שנה לתחילת הפולמוסים האקדמיים על תאריך הגעת הקראים לליטא.

67 אצל הוהטאלא והרוויאנין, עמ' 104.

מלחמה, אלא הגירתם היתה תולדה של מערך מדיני-כלכלי שקישר את הדוכסות הגדולה להורדת הזהב (כולל קרים?) ולמצרים הממלוכית. קיימת גם ידיעה עמומה המעידה על האפשרות שקראים באו למקומות יישובם הנוכחיים בליטא לא רק מקרים, אלא גם ממקומות אחרים בהורדת הזהב גופה.

בשנת 1380 התרחש בקויליקוב-פוליה על נהר הדון הקרב הידוע במסורת ההיסטורית הרוסית כ"טבח של מאמאי" (Mamajevo poboišče). מאמאי, הטוען המפורסם לח'אנות הורדת הזהב, שלא היה ממשפחת ג'ינגיז, הובס בשם היאסא (Yasa, החוק) של ג'ינגיז ח'אן ובשם טוכטמיש, יורשו החוקי של ג'ינגיז, בידי קואליציה של לגליסטים טטאריים (שלא יכלו לקבל עליהם ח'אן שאינו מצאצאי ג'ינגיז) ונסיכים רוסיים (ובראשם דמיטרי דונסקוי נסיך מוסקבה).⁶⁸ מאמאי נהנה מתמיכת ליטא ואנשי גוואה מקרים (שאף שיגרו חיל רגלים שכיר מאנשיהם לסייע לו).⁶⁹ אחרי תבוסתו של מאמאי ישב טוכטמיש בטח על כס הח'אן, וחסידיו מאמאי⁷⁰ מצאו מקלט בליטא ובקרים. מסורות קרימאיות של ארמנים וקראים מרמזות אולי על הגירה כלשהי של ארמנים וקראים מאזורי הוולגה לקרים כתוצאה ממפלת מאמאי. אפרים דיינארד, בספרו "משא קרים",⁷¹ מביא תרגום עברי ממכתבו של אברהם פירקוביץ לשמחה בבוביץ מנהיגם של קראי קרים.⁷² וכך כותב פירקוביץ:⁷³

אחרי עבור זמן מה, באה ממשלת קירק⁷⁴ בלית הטטארים לקרים, ואחרי היכבש חצי האי קרים תחת ידם, נתן מלך הטטארים לקירק את מקום החומה (קלעא)⁷⁵ לצמיתות והתישבו שם, ומכתבי חפש אשר נתנו להם נשאו ביד עריק⁷⁶ אליה

68 להיבט המוסקבאי של התמיכה בטוכטמיש נגד מאמאי חסר הייחוס ההולם, השווה הלפרין, עול מונגולי. ראו גם: הלפרין, רוסיה והורדת הזהב; הלפרין, העול הטטארי; הלפרין, תשובה, וביבליוגרפיה בהערה 2 שם.

69 על פעילות אנשי גוואה באזור ראו: מאנפרוני; מאלוביסט.

70 מאמאי עצמו ברח לכפא אל בעלי בריתו בני גוואה (שחיו במושבותיהם בקרים), אבל אלה רצחוהו כדי למצוא חן בעיני טוכטמיש והליטאים.

71 עמ' 20-39.

72 המכתב (השווה מחקרי קהילה קראית, מבוא) נכתב "בשפת קדר" ודיינארד מצא אותו "ביד הדיין לעדת הקרימאקים בקראסוב ר' משה וואליד, ונעתק לשפת עבר ע"י ר' אברהם ב"ר משה בכשי" (משא קרים, עמ' 20 הערה א). במכתב זה, שנכתב בשנת תקצ"ט (1839), פירקוביץ שוטח את תכניתו לערוך מחקר מקיף של קדמוניות הקראים בקרים. אמנם המכתב הזה הוא מקור בעייתי מבחינות אחדות, אבל ניתן להשתמש בו, אם כי בזהירות; למשל, שמואל פוזנסקי, בערך "פירקוביץ, אברהם", באנציקלופדיה הקראית שלו [גירסה ממוחשבת], טיפל במכתב כבמקור אותנטי.

73 דיינארד, עמ' 37.

74 Qirq בתורכית, "ארבעים". זהו מרכיב שכיח בשמות השבטים והמקומות בעולם התורכי, השווה "קירקיוז/קירגוז" (עם תורכי, שלפי אגדתם, הם צאצאים של ארבעים בתולות) [קירקיוז] שרחצו באגם והתעברו מזאב אחד) או ק'ק'קאז'ור/קירקיר וכדומה (השם הקודם של צ'ופוטקלעה בקרים); ראו מחקרי קהילה קראית, פרק ה, "צ'ופוטקלעה: סקירה היסטורית", נספח: "קירקיר". כוונתו של פירקוביץ כאן לצ'ופוטקלעה.

75 בלשונם התורכית של קראי מזרח אירופה, qale (מערבית "קלעה?") פירושה הן "מצודה" הן "חומה".

76 עדיק > ידיג'י/יאדיג'י?

אקיי כי שמעתי מפי ר' שמואל אקיי⁷⁷ החכם הגבאי נאמן וגם הוא ממשפחת קירק, וממשלת קירק באה לקרים מאלגא סאראי ומבאיי מאמאיי...

מסורת זאת נראית ככוללת גרעין היסטורי אותנטי הקושר את "קירק" (במובן של נסיכות קטנה של צ'ופוטקלעה) לכיבושי המונגולים, ואת הגעת קבוצת היהודים עם פליטי מאמאיי.⁷⁸ איננו יודעים מהי "אלגא סאראי"; ייתכן שהמילה הראשונה כוללת את שמו של הולאגו ח'אן (Hülagü Han),⁷⁹ ואלי יש להשוות את הסאראי הזאת לאקסאראי (Aq-Sarây; "הארמון הלבן") המפורסמת על נהר הוולגה, אשר ממנה, לפי מסורתם, באו לקרים הארמנים, מה גם שהאדם שבשמו מסר פירקוביץ את הידיעה נשא את הכינוי "אקיי". מכל מקום, האיזכור של "באיי מאמאיי" במכתב של פירקוביץ אף הוא רומז לכיוון הוולגה.

לפי מסורתם, ארמנים רבים הועברו מהעיר אַני (Ani), אחת הבירות הארמניות (כיום בטורקיה) אל מורד הוולגה על ידי המונגולים בשנים 1235 ו-1262. ארמנים אלה באו בדברים עם רשויות אנשי גנואה בקרים והשיגו הסכם המרשה להם להגר לקרים. בקולופון לכתב יד ארמני משנת 1330 נאמר כי "הנסיכים" [iṣḥank', האצילים [aznvakank'] ופשוטי העם [žəʎovurd] עזבו את אחסראי (אקסראי, Aq-Sarây, הבירה של ההורדה שעל הוולגה) ולחמו נגד הטטארים בכדי לפרוץ אל קרים. בקרים הם התיישבו בכפא (Kaffa, Keffe, Capha, Kafa, Feodosija, Theodosia), כאזאראט (Xazarat'), סורח'אט (Surxat, Surbxat')=סולכט) ובסביבותיהן".⁸⁰ בחורף 1385/86 כבש טוכטמיש את תבריז (Tabriz), עיר מסחרית גדולה ודוברת תורכית בדרום-אדריביג'אן או צפון איראן, הידועה באוכלוסייתה הארמנית והיהודית הגדולה, והוביל שבויים רבים, וביניהם אמנים ובעלי מלאכה, למחנהו שבמורד הוולגה. נציין עוד בהקשר זה, שמשפחות וכן כתיבי יד (שהועתקו קודם לשנת 1385) רבים של היהודים והארמנים מקרים, מוצאם מתבריז.⁸¹ בשתי המסורות האלה, הקראית והארמנית, יש גרעין היסטורי אותנטי, והוא נדידת בני שני המיעוטים הדוברים אותה שפה תורכית, ועוסקים במסחר ומלאכה, ממרכזים

77 שם משפחה קראי כזה איננו ידוע.

78 ראו בפירוט מחקרי קהילה קראית, פרק ז ("קראי מזרח אירופה ורקעם התורכי").

79 הכוונה, אולי, לסאראי של הולאגו בצפון איראן, אך מקום כזה איננו ידוע לנו; או אולי וואַלגא סאראי?

80 מקסודיאן, עמ' 53-54. והשוו בוישקיאן, עמ' 280-288, 342-413.

81 השוו פוננסקי, מעתיקים. קיום יישוב יהודי בכלל ומרכז קראי חשוב בפרט באדריביג'אן בימי הביניים הוא עובדה היסטורית מוצקה, ראו פישל; לענייננו חשוב לציין, שאחרי מעבר הבירה של אולוס (ulus) הולאגו מתבריז לסולטאניה (Sultāniyah) בתחילת המאה ה־13 ובעקבות התנכלויות ליהודים אחרי התאסלמות בית הולאגו, החלו היהודים מהגרים מתבריז ומאדריביג'אן. רבים מהמהגרים היו קראים, וידוע על הרופא הקראי נָפִיס בן דאוד בן עֶנָאן אל־תברִיזי, שעבר בשנת 1354 לקהיר, שם התאסלם (צאצאיו התבלטו במצרים), וכך גם פתח אלדין פתח אלה אל־תברִיזי (נולד בשנת 1358 בתברִיז), ראש הרופאים וידידו של הסולטאן הממלוכי ברקוק (Barqûq). כתיבי יד קראיים רבים הועתקו בתברִיז, בחזי (xöy/Höy), ובמקומות הסמוכים – ראו פישל, עמ' 19; והשוו פוננסקי, מעתיקים. ההגירה היהודית מאדריביג'אן התעצמה בעקבות עליית הצפויים באיראן בתחילת המאה ט"ז.

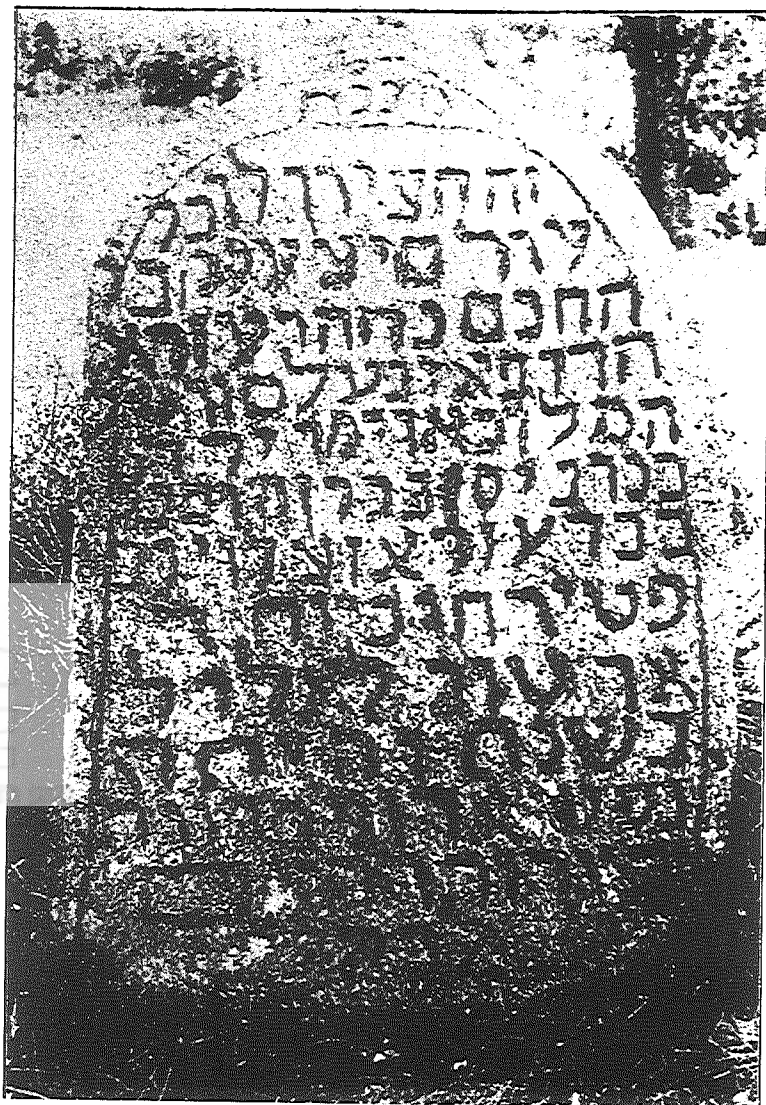
על הוולגה, שחרבו במלחמות האחים בתוך הורדת הזהב, אל המנוחה היחסית של חצי האי הפורה. דווקא בחורף 1395/96 החריב תימור־לנג את סראי־בֶּרְכָה (Sarây-i Berke), הבירה הוולגאית של הורדת הזהב, ואת חאג־יֶטְרַח'אן (Hâc-Ṭarḥân=אסטראחאן, Astrakhan'), שתי הערים החשובות והגדולות שבמורד הוולגה. ניתן לשער שמקצת היהודים והארמנים של שתי הערים האלה, שמוצאם אולי מתבריו, הובאו לאזורי הוולגה רק עשור קודם לכן. ייתכן שחלקם של הפליטים, הארמנים והקראים, פנו לא לקרים, אלא צפונה, לליטא, ומערבה, לגליציה. כאמור לעיל, בשנת 1397 מרד ידיגי בחמיו טוכטמיש, ח'אן הורדת הזהב, והחלה מלחמה בערבה, שהשתרעה ממערב סביר ועד קרים, וכינוה "מלחמת עולם". אשתו של ידיגי היתה ג'אניכה־ח'אנום (Cânike-Hanum), בתו של טוכטמיש מבת הח'אן של צ'ופוט־קלעה, והיא עמדה בראש הסיעה הפררליטאית בהורדה והתנגדה למרידת בעלה באביה. בתחילת המאה ה"ט החלה לרקום תוכנית להקים ברית מדינית־כלכלית משולשת הכוללת את מצרים הממלוכית, קרים וליטא, ואף ביקרה במצרים לצורך זה. ואולי הגירת הקראים לליטא קשורה למארג הפוליטי הזה. לכן, ניתן להצביע על שלוש אפשרויות של הגירת הקראים לליטא, ושלושתן היו יכולות להתקיים באותו זמן דווקא, בתקופת ויטולד: מגעיו השונים של ויטולד עם קרים; בריחת נאמניו של מאמאי (או מפסידים אחרים במאבקים הפנימיים בהורדה, או פליטים של מלחמות תימור־לנג) לליטא; ברית מצרים־קרים־ליטא. כדי להציג תמונה כללית בדבר תולדות היישובים הקראיים בפולין־ליטא, נזכיר כאן מקצת האירועים הקשורים במקומות היישוב העיקריים.

ליטא

מלכתחילה נוסדה טרוקי (Troki, Trokai, Troch) כבירת ליטא, אך בשנת 1323 (כלומר לפני מלכותו של ויטולד) העביר גדימין (הדוכס הגדול, 1316–1341) את בירתו לוויילנה הסמוכה. אין לדעת בוודאות אם הקראים ישבו בטרוקי בימים שהיתה הבירה (ולא הועברו לבירה החדשה והסמוכה וילנה), או שהועברו לטרוקי לאחר שהדוכס הגדול נטש אותה.⁸² המקרה השני דומה למצב בצ'ופוט־קלעה שבקרים, שהפכה לגטו ללא מוסלמים (יהודים ומקצת ארמנים) לאחר שבתחילת המאה ה"ט נבנתה בסמוך הבירה החדשה, באח'צ'ה־סראי, ונתפנו בניינים רבים בבירה הקודמת (צ'ופוט־קלעה). אם הנחה זאת נכונה, אזי יש לשער כי הקראים ישבו בליטא עוד בטרם נבנתה וילנה כבירה, אולם אין עדויות ברורות על כך – פרט למסורת קראית מאוחרת. מכל מקום, אין ספק שבטרוקי קדמו הקראים לרבנים. התעודה הקדומה ביותר מטרוקי היא כתבה משנת 1400,⁸³ ובשנת 1441 העניק קזימיר יאגלונצ'יק (Kazimir Jagiellończyk) מפולין ליהודי טרוקי

82 יהודים נמצאו תחת שלטונו של גדימין בוהלין, העליץ, קיוב (כלומר, באזורים הסלאביים שהיו לפנים חלק מרוס' הקיובית) – ראו ליפץ.

83 מאן, עמ' 1121 ת' 108; אולם התעודות המשפטיות הראשונות מטרוקי שנשתמרו שייכות לשנת 1540 (שם, עמ' 1085 ת' 87).

מצבת ר' עזרא הרופא בבית הקברות הקראי בטרוקי (המאה הי"ז)

את חוקת מגדבורג;⁸⁴ אמנם כתב קיום עתיק יותר, משנת 1388, מאת ויטולד, נזכר בתוך כתב קיום משנת 1507.⁸⁵ בשנת 1492 קיבלו היהודים אישור של כתב קיום מאת קזימיר מבנו אלכסנדר האיגלוני, הדוכס הגדול של ליטא,⁸⁶ אבל בשנת רנ"ה (1495) הוא גירש את כל היהודים (הקראים והרבנים) מליטא. רוב המגורשים מקהילות הקראים הצפוניות, ובהן טרוקי, עברו לפולין שמלך בה יאן (הראשון) אלברכט האיגלוני, אחיו של אלכסנדר מליטא, ואילו בני קהילות הקראים הדרומיות, ובהן קהל קיוב,⁸⁷ עברו לקרים ולקושטא, שנבנתה אז על תילה לאחר הכיבוש העות'מאני בשנת 1453. הפליטים הקראים שעברו לפולין שהו כמה שנים בעיירה רטנו (Ratno) הסמוכה לגבול ליטא, כנראה בתקווה – שלא נכזבה – לשוב לבתיהם. מאורע טרגי זה של "גירוש רושיא" אירע ממש לאחר גירוש ספרד וסיציליה ושנה לפני גירוש פורטוגל, אבל מעבר להשפעה הברורה של האווירה במערב אירופה, היה קיים גם ההקשר המזרח אירופי: אלכסנדר, הדוכס הגדול של ליטא, היה נשוי להלנה, בתו של איוואן השלישי הנסיך הגדול של

84 הקראים לא מוזכרים במפורש: "nostrorum judeorum in Troki; ipsis juadeis Trocensibus: ipsorum Trocensium juadeorum" (של היהודים שלנו בטרוקי; אותם יהודי טרוקי) ועוד – ראו ברשאדסקי, ארכיון יהודי-רוסי, עמ' 30-33. בחלק האחרון של תעודה זאת (שם, עמ' 34) מופיעים ביטויים כמו "judaeorum Karaimorum Trocensis Karaimensium, judaeorum Karaimorum" (יהודים שבעיר שלנו בטרוקי בשכונה הקראית; של היהודים המכונים קראים), המונגדים ל"judaeis Rabinis, juadei Rabinis" (יהודים רבניים), אולם חלק זה של התעודה בצורתה הנוכחית הוא הוספה הלקוחה מאישור כתב החרות על ידי ולדיסלב הרביעי משנת 1646 – ראו על כך הערה 4 אצל ברשאדסקי, ארכיון יהודי-רוסי, עמ' 29.

85 ברשאדסקי, יהודי ליטא, עמ' 1 ואילך; עמ' 182-183. לדעת בלבן, קראים בפולין, עמ' 55-57, זהו כתב החרות הראשון שניתן לקראי טרוקי. כתב החרות של סיגיומנד/זיגמונט משנת 1507 אינו קיים במקורו, אלא בשתי העתקות מקוטעות מהמאות הי"ח והי"ט, חמישה דפים בסך הכל; הן שמורות באוסף האישי של פירקוביץ בספריה הרוסית הלאומית בסנקט-פטרבורג (OR RNL f. 946 opis' 6 (ličnyj arxiv A.S. Firkovič), N. 1). מסמכים אחרים הנוגעים לתולדות הקראים בפולין ליטא ושמורים באוסף זה כוללים גם מכתב אב"ן רש"ף אל הוראטיו אוסיפוביץ גינבורג על משלוח העתקים של כמה תעודות קראיות מליטא, "2 בתשרי 1859", שלושה דפים; אב"ן רש"ף אל הוראטיו אוסיפוביץ גינבורג, השגות על ספרו ל' סירוקומליאקונדראטוביץ ועל מציאת תעודות רוסיות, לטיניות ופולניות, "27 באלול 1859", 14 דפים, N. 1, OR RNL f. 946 opis' 1. בשנות החמישים העתיק גבריאל פירקוביץ, חותנו של אברהם פירקוביץ, בוויילנה, ברוסית, את כתבי הזכויות של מלכי פולין שניתנו לקראים (OR RNL f. 946 op. 1 N. 833); כתב הקיום הקדום ביותר שהיה ידוע אז הוא משנת 1507, מהמלך סיגיומנד הראשון, והדבר עולה בקנה אחד עם נתונים היסטוריים קיימים, אך איננו מתיישב עם טענתו של פירקוביץ – ששטח בפני ל' סירוקומליאקונדראטוביץ בשנות החמישים בשבתו בוויילנה – שהיו לפניו כתבי חריות קדומים יותר. נציין, בהקשר אחר, ששמות יהודי טרוקי (жиды троцкие) ויהודי בריסט (בריסק) הנוכחים בתעודות מהשנים 1488/89, 1494, אופייניים לקראים (הושע בן יוסף, צדוק בן דניאל, יהואש בן אהרן) – ראו ברשאדסקי, ארכיון יהודי-רוסי, עמ' 46, 52. קיזילוב (המסתמך על לאוזטקא וגודאביציוס, עמ' 36) טוען, שכתב החרות שבו מדובר ניתן ליהודי בריסק וכי אין ולו כתב חרות אחד שניתן במיוחד לקראים.

86 פקודתו מ-23 ביוני 1493, האוסרת על רשויות קובנה להפריע לעירוני טרוקי (היהודים) לסחור בקובנה, היא התעודה המקורית הקדומה ביותר בין תעודות אוסף פירקוביץ הנוגעת לקראי ליטא – ראו זאיקובסקי.

87 ראו הרבני, גלות כיוב.

מוסקבה. באותה עת היה איוואן השלישי בעיצומו של מאבק ב"מינות המתיידיים", אשר חדרה לרפובליקה של נובגורוד העשירה והמתמערבת – וממנה גם למוסקוביה – ומקורה כביכול ביהודי ליטא.⁸⁸ איוואן השלישי היה ביחסים הדוקים עם מנגלי גראי (Mengli Girây) הח'אן של קרים, ובקרים באותה עת יד הסיעה הפרומוסקבאית היתה על העליונה ויד הסיעה הפררליטאית על התחתונה.⁸⁹ אלכסנדר קיווה כי תמורת המחווה שבגירוש היהודים, יאות איוואן השלישי לסייע בידו להניא את הטטארים של קרים מלפשוט על ליטא מדי שנה. יש להוסיף שהכרוניקן הפולני הנודע עוין היהודים, דלוגוש (Długosz), היה אומנו של אלכסנדר, והיו כמובן גם היבטים אחרים להחלטת הגירוש.⁹⁰ לאחר שנכזבה תוחלתו מאיוואן השלישי, התיר אלכסנדר (שנעשה בינתיים למלך גם על פולין), בשנת 1503, ליהודים לשוב לליטא,⁹¹ אך הקהילות הדרומיות שנמלטו לקרים ולקושטא לא שבו. כמה שנים מאוחר יותר, בשנת 1507, נתן סיגזמונד הראשון כתב קיום לקראי טרוקי.⁹² בשנת 1514 סירבו קראי טרוקי להיות כפופים למיכאל יוזעפוביץ שמונה על ידי סיגזמונד לראש יהודי ליטא וטענו שדתם שונה; המושל גאסטולד קיבל את טענתם,⁹³ ובשנת 1553 התכנס בטרוקי ועד קראי ליטא.

בשנים 1485-1483, התכתבו שניים מקראי טרוקי, ר' יוסף בן מרדכי ור' נחמו בן אברהם, עם ר' אליהו בשייצי.⁹⁴ אחד מהשניים, ר' יוסף בן מרדכי, היה תלמיד חכם שנענה לקריאתו של אליהו בשייצי לבוא ללמוד בקושטא, שם למד בשנת 1487/88 אצל ר' אליהו ואצל ר' כלב אפנדופולו. בכל זאת, התנגד ר' יוסף לתיקוניו המקלים של בשייצי⁹⁵ והיה מסוכסך עם ר' נחמו, משום שזה האחרון התיר מה שר' יוסף ראה כעריית, ועניינם הובא בפני הסמכות שבקושטא.⁹⁶

ר' צפניה בן מרדכי הטרוקי, אחיו של ר' יוסף בן מרדכי, היה נינו של ר' שמואל פוליטי,⁹⁷ שימש כחזן קהילת טרוקי באמצע המאה הט"ו ועסק בעיקר בענייני הלוח. תקנותיו בעניין הלוח התקבלו על ידי חלק מבני העדה. בין תלמידיו היה ר' יצחק בן

88 על מינות זאת ראו: אוגורודניקוב; ברלין; ברוצקוס; קליבאנוב; לוריא, מאבק; לוריא, מינות המתיידיים; לוריא, סוגיות בלתי פתורות; לוריא, מקורות; אטינגר, תסיסה; אטינגר, כפירה; צוקרמן; מיכליס; טאובה, זכריה.

89 על מאבקן של שתי הסיעות בקרים בתקופה הנידונה ראו מאנץ.

90 יחס לא אוהד ליהודים לא מנע בעד אלכסנדר להעסיק בשנת 1502 יהודי ספרדי, יצחק, ששימש כשגריר בקרים (שפולר, הורדת הזהב, עמ' 225).

91 אולי לא כל הפליטים חזרו: השוו אבני זכרון, מנגופ 24; וראו מחקרי קהילה קראית, תתפרק "יוצאי ערים אחרות".

92 המצבות הראשונות מבית העלמין הקראי העתיק בטרוקי (ראו דבורקין) באות ממש מהשנים האלה, כך שנוכחות הקראים בטרוקי בתקופה הזאת איננה מוטלת בספק.

93 ראו גסן, עמ' 570.

94 מאן, עמ' 1139 ת' 109; עמ' 1149 ת' 111; עמ' 1160 ת' 112.

95 בין היתר התנגד להיתר לחמם בתים בחורף, באקלים הקר של ליטא, וכך כתב (שם): "מעולם לא שמענו תלונות ההמון על זה לחלל שבת ולא נסתכן שום נפש מישראל".

96 מאן, עמ' 1149 ת' 111.

97 כלומר, "אדינופוליטי", איש אדירנה, הבירה הקודמת של האימפריה העות'מאנית.

ישראל מלוצק, מורו של ר' יצחק בן אברהם הרופא הטרוקי (1533–1594 או 1525–1586).⁹⁸ האחרון היה גדול חכמי פולין-ליטא הקראים בדורו ואחד מראשי הוועד הקראי. ר' יצחק הרופא קנה את עולמו בספרו הפולמוסי "חזוק אמונה", המכוון נגד הנצרות.⁹⁹ הספר נשלם על ידי תלמידו הגדול ר' יוסף בן מרדכי הקדוש מלינובסקי, יליד פוסוול שבצפון ליטא, שהתיישב בטרוקי, ובשנת 1624 שימש בה כחזן;¹⁰⁰ כמו כן היה טרוד בענייני הציבור של בירזא, צפונית-מזרחית לעיירת מולדתו. תקופת הנהגתו מתאפיינת בהתחזקות מגמת החדירה של מנהגים רבניים אל הקהילה הקראית בליטא. חלק ממנהגיו פירסם ברבים בסידור הקראי.¹⁰¹ כמו קראים רבים בליטא בדורו, עבר מלינובסקי ללוצק שבווהלין ונעשה שם ראש הקהילה. הוא חיבר פיוטים רבים, והמפורסם שבהם הוא הפיוט הקבלי "האלף לך", שנדפס לראשונה באמסטרדם בשנת 1643 בערך על ידי מנשה בן ישראל, בעקבות בקשתו של ר' זרח בן נתן הקראי.¹⁰²

אותו זרח בן נתן (1575–1640), יליד דרעזינה שבווהלין, שהיגר לטרוקי, התכתב עם איש האשכולות הרבני יוסף שלמה דילמדיגו ("רופא") המכונה יש"ר, איש קנדיה, שישב באמסטרדם, וששימש בזמן שהותו בליטא כרופאו של הדוכס הליטאי ירדניויל.¹⁰³ התכתבות זאת תועדה על ידי ר' זרח בספר "האילים", והיא מעידה כי ר' זרח התעניין בספרות הרבנית, במתמטיקה, בהנדסה, בתכונה, ובשאר חכמות חיצוניות; הוא גם תירגם לתורכית-קראית משיריו של יאן קוכאנובסקי (Jan Kochanowski), המשורר הפולני הגדול, שפעל בתקופת הרפורמציה, וחיבר פיוטים בעברית ובשפת אמו התורכית-הקראית,

98 הוא למד גם אצל ר' צפניה עצמו – ראו מאן, עמ' 1182 ואילך, ת' 121; והשוו וייסבלום. וראו עתה שריינר, מקורות רבניים.

99 המחבר השתמש בברית החדשה בתרגום הפולני הראשון, מאת סימאון בודני (Simion Budny), מנהיג ה"לאסוגדים" הפרוטסטנטים, משנת 1572 (מהדורה המלווה בפירוש פילולוגייה-סטורי מרשימים), ובכתבי מרטין לותר (ראו "חזוק אמונה", עמ' 155), והביא ממקורות לטיניים ופולניים; היה ער למאבק הדתי במערב אירופה ובפולין-ליטא בין הקתולים לפרוטסטנטים, והכיר היטב הן את מקורות הנצרות הן את תולדותיה. ספר זה זכה לפרסום רב והתגלגל בכתבי יד רבים שעברו עיבודים. עיבוד רבני אחד (שנתגלה במרוקו) שימש כבסיס לתרגום לטיני (*Tela ignea Satanae*, "חצי אש השטן") שיצא בגרמניה בשנת 1681, ועורר מסע הסתה אנטייהודי. החיבור המקורי של יצחק הטרוקי תורגם לספרדית כבר בשנת 1621 (בידי ר' יצחק עטיאש מהמבורג), בראשית המאה הי"ח לפרוטוגלית (בידי שלמה בנבנישתי), ליידיש (אמסטרדם 1717), להולנדית (בידי דניאל די לה פניה, 1729), צרפתית (1730) – ראו קפלן, עמ' 292 והערה 50; תרגום צרפתי זה השפיע עמוקות על אנשי ההשכלה שנועזו בו במאבקם בנצרות, ועל דאיסטים אנגליים, ובאמצע המאה הי"ט לאנגלית וגרמנית. בתחילת המאה הי"ט התלונן מסינור בריטי בהודו על הקשיים בהפצת הנצרות בין יהודי קוצ'ין המכירים את "חזוק אמונה" – ראו וייסבלום, עמ' 62. המהדורה העברית האחרונה: אשדוד 1975.

100 ראו מאן, עמ' 1196 ת' 124.

101 וילנה תר"ן, סוף חלק א', עמ' 456–464. בין חיבוריו: "קצור ענין השחיטה מספר אדרת אליהו" (מהדורה ראשונה: ווינה 1830; המהדורה האחרונה: רמלה 1996); "פרוש על הקדמת אצולה"; "פרוש על עשרת עקרים של ספר האדרת"; ועוד.

102 זרח בן נתן מסר למנשה בן ישראל גם את כתב היד של "חזוק אמונה", אך מנשה בן ישראל לא הדפיסו מטעמים מובנים – ראו קפלן, עמ' 292.

103 ראו ש"י פיין, עמ' 358, 366–367. והשוו עתה שריינר, דימוי.

שנכנסו לסידור הקראי. בשנת 1618 לערך למד ר' זרח כשנתיים בקושטא, והתלונן על חסרונו של מורה לחכמה בארצו ועל מחסור בספרי היוונים והערבים.

לאחר ביקורו בליטא קנה לו יש"ר (דילמדיגו) תלמידים קראים, בהם ר' זרח בן נתן, ר' עזרא בן ניסן הרופא הטרוקי ור' יאשיהו בן יהודה. בשנת 1624, ביקש יאשיהו מיש"ר עצה בדבר המשך לימודיו, ויש"ר שלח לו את ספריו "אגרת אחוז" ו"נר האלהים". אותו ר' יאשיהו שימש כשופט (wojt) ורב בעירו טרוקי בשנים 1630–1658, והוזכר על ידי ראשי הוועד הרבני בתור "הרב מעדת הקראים יושבי טראקא".¹⁰⁴ הוא הוזכר גם כפוסק בענייני הלוח, לצד אליהו בשייצי ויצחק הטרוקי, במכתב מקהילת לוצק אל קהילת דרעז'נה.¹⁰⁵

דמותו של ר' עזרא בן ניסן הרופא (1595–1666), ודמותו הציורית של דילמדיגו, שבו את לבו של פירקוביץ, והוא תיאר את סיפור חייו של ר' עזרא בספרו "אבני זכרון" (עמ' 251–253), כשהוא מוסיף פרטים שאין אפשרות לאמתם או לסתורם; הוא גם חיבר לר' עזרא אילן יוחסין,¹⁰⁶ שללא ספק מזויף הוא. פירקוביץ טען כי העתיקו מספר ליקוטים ישן מאת המעתיק יצחק בן שמחה מורזא, שגם עליו ועל ספרו אין ידוע דבר. בראש השושלת עמד, כביכול, ר' שמואל סגן, שבא מארץ מדי, היא קרים, מעיר סולכת, ובנו משה נולד בטרוקי בשנת 1400 (הק"ס), שנה לאחר הגעתו של אביו לטרוקי. שם הפך לשר בחצרו של קזימיר יאגעללו בשנת 1456 (הרי"ו). הכוונה היא ככל הנראה לשנת ה"א, כי בה ניתן כתב חרות לקראים.¹⁰⁷ פירקוביץ מביא שבעה דורות של המשפחה.¹⁰⁸

104 מאן, עמ' 1019 ת' 52.

105 שם, עמ' 1220 ת' 131; עמ' 1221 ת' 132.

106 שם, עמ' 1178 ת' 120.

107 שם, הערה 170.

108 הפרש הדורות הוא עשרים ושמונה שנים (גימטריה של כ"ח?); הוא גם מביא את נוסח כתובת מצבתו של ר' עזרא; הובאה בצילום אצל זאיונצ'קובסקי, בשולי "קראים בפולין" מאת בלבן, וגם אצל זאיונצ'קובסקי, קראים בפולין. לפי בלבן, מחקרים היסטוריים, עמ' 10–11, 86 הערה 2, כתובת המצבה המובאת אצל פירקוביץ מזויפת, מכמה סיבות, אחת מהן שגיאה בשם המלך המולך בשנת 1666, ובגלל הביטוי התמוה – לשיטתו – "בעל סוד המלך". אולם השוו דבריו של שמחה יצחק לוצקי בספרו "ארח צדיקים": "חכם גדול ומפורסם בין היהודים ובין הנוצרים והיה רופא המלך של פולין והיה לו יד ושם בבית המלך", (מאן, עמ' 1432–1433). לפי עדויות הקראים, מתחילת המאה העשרים, שפורסמו בעיתון "דבר הקראים" (Karaimskoje slovo) שיצא ברוסית בוויילנה, נחשפה המצבה בתחילת המאה העשרים (אלמוני). המשלחת של אליה דבורקין (האוניברסיטה היהודית של סנקט־פטרבורג, אביב 1998) לא מצאה את המצבה הזאת. בדצמבר 2000 מצא את המצבה מר מיכאיל קזילוב (ורשה), כמאה מטר ממרכז בית העלמין, והיא במצב מעולה. בנובמבר 2001 הודיע מר יעקב (ג'ק) שמואלי ממושב אורות לדן שפירא, שבמוזאון הקראי בטרוקי נתנו לו תצלום של הכתובת והיפנו אותו (את מר שמואלי) אל דן שפירא, וביקשו לספק תרגום אנגלי של הכתובת (במחצית לא ידעו כנראה על פרסומה האנגלי בידי זאיונצ'קובסקי). הסתבר שהתצלום הוא תצלום זירוקס ממאמרו הפולני של זאיונצ'קובסקי, שנוכר לעיל, אשר קדם בשלושים שנה יותר לפרסומו האנגלי, כך שאין בידינו תצלום של כתובת חשובה זאת.

פירקוביץ התעניין בר' עזרא הרופא בתקופה שבה ישב לסירוגין בוויילנה וקיווה לזכות בתואר ראש העדה הקראית במחוזות המערביים של האימפריה הרוסית (מחוץ לקרים), וניסה ככל הנראה להכשיר את דמותו של ר' עזרא לשרת כ"סינדיי הליטאי" (על "סינדיי" ראו מחקרי קהילה

רופא קראי אחר היה ר' אברהם הרופא בן יאשיה בן יהודה הטרופקי, שהיה בשנת 1688 רופאו של המלך הפולני יאן סוביסקי.¹⁰⁹

שלמה ידידיה בן אהרן הטרופקי איש פוסוול (צפונית לטרופקי), בן דורו של ר' מרדכי כוכיזוב, חיבר כמה חיבורים חשובים, בהם "לחם שערים", "מגדל עז", "חנוך לנער", "רך וטוב" ועוד, אך החשוב בהם הוא "אפריון עשה לו", שנתחבר כתוצאה מהפגשה בשנת 1696/97 עם יוהאן פופנדורף, רקטור אוניברסיטת ריגה (שהיתה אז בשליטה שוודית).¹¹⁰ הספר בא "להודיע לו סיבת חלוקת בית ישראל לשנים קראים ורבנים, וגם לבאר לו יסודי דת הקראות".¹¹¹ לאחר המגפה שפרצה בשנת 1710/11 וחיסלה יותר ממחצית האוכלוסייה הקראית של ליטא האתנית,¹¹² עבר ר' שלמה לוויילנה, שם עמד עד שנת 1719 בראש בית הדין, ואז חזר לטרופקי והנהיג את הקהילה עד מותו

קראית, תת־פרק "סיגן"). השוו גם אלמוני המביא, בתרגום רוסי, מתעודה רלוונטית, מס' 58 באוסף הפרטי של פירקוביץ בסנקט־פטרבורג. תעודה כזאת אינה ידועה לנו.

109 יש להבחין בינו לבין בעל ס' "אמונה אמן" – ראו פונזנסקי, אברהם, עמ' 4. פנקסו של ר' אברהם בעברית ובליטנית – ובו מרשמים וכדומה – שמור באוסף האשי של פירקוביץ בסנקט פטרבורג (RNL f. 946 opis' 2 čast' I ličnyj arxiv A.S. Firkoviča, N. 73).

110 פופנדורף חקר את דת הקראים בעקבות התעניינותו בה של קארל הי"א מלך שוודיה, אשר שלח לריגה את גוסטאב פרינגר, פרופסור לעברית מאוניברסיטת אופסלה, כדי שיתחקק אחר בני העדה – השוו למשל בלבן, מחקרים היסטוריים, עמ' 29–30.

111 "אפריון עשה לו", הוצאת חברת ההצלחה לבני מקרא, תל אביב 1960, עמ' 6.

112 פירקוביץ (אבני זכרון, עמ' 253), טען שרק כעשירית הקראים שרדו. מכל מקום, עקב המגפה ירד מספרם באופן כה דרסטי, שהם לא התאוששו מאז מבחינה מספרית. במסורת הקראית המודרנית, צום העשירי באב (המקביל לתשעה באב אצל הרבניים) בא לסמל אָבֵל על מתי אותה מגפה.

113 בארכיון האשי של פירקוביץ נמצא מסמך קרוע, בכתב ידו של פירקוביץ, ומאחור חישובים עם שמות בעברית ושמו של פירקוביץ ברוסית. מסמך זה (OR RNL f. 946 op. I N. 377) הוא רשימה מוערת של השופטים (wojt) שהיו לקראים בטרופקי. לפי תיאור המסמך בקטלוג, הרשימה הגיעה עד לשנת 1802, אך אין הדבר כך, והשוו את המילים האחרונות במסמך עצמו. נביא כאן את כל המסמך, תוך השמטות וזעירות בתאריכים: "ימי שפוט השופטים בליטא: 1515 רע"ה כר' יוסף השופט בר' עזרא (בימי אלכסנדר בן קזימיר); 1528 רפ"ח כה"ר מרדכי הרופא השופט בר' יוסף השופט (בימי סיגיומונד הראשון); 1541 ש"א שמחה השופט בר' שלמה וברוגומיסטר וכו' (בימי בנו סיגיומונד אבגוסט); 1553 ש"ג אלקנה השופט בר' יצחק (בימי הנ"ל); 1559 ש"ט אברהם השופט בר' דניאל החזן (בימי הנ"ל); 1571 ש"א יוסף השופט בר' אברהם השופט (בימי הנ"ל) (ובשנת של"ב 1572 מת); 1579 ש"ט אלקנה השופט בר' יצחק (בימי סטיפן בטוריי) (בש' של"ו [כך! ד"ש] 1586 מת); 1608 סס"ח אברהם השופט בכה"ר יוסף השופט (בימי סיגיומונד השלישי); 1630 ש"צ אברהם השופט בר' שלום (בימי הנ"ל ובש' 1602 מת); 1635 ש"צ כה"ר יאשיהו החכם השופט בכמהר יהודה (בימי וולדיסלב הד' בן הנ"ל); 1641 ת"א עזרא השופט בר' ניסן (בימי הנ"ל בש' 1648 מת); 1665 תכ"ה יוסף השופט בר' ניסן (בימי יואן קזימיר בש' 1668 הוריד כתרו מעל ראשו); 1674 תל"ד אברהם השופט בר' שמואל (בימי מיכאל פפויזא ובימי יואן השלישי אשר מת בש' 1696); 1713 תע"ג שמואל הרופא השופט בר' יהושע (בימי אבגוסט השני); 1720 ת"פ שמואל בר' אברהם השופט (בימי הנ"ל ובש' 1733 מת); 1740 ת"ק שמחה בר' שמואל (בימי אבגוסט השלישי); 1746 תק"ו אברהם בר' שמואל השופט (בימי הנ"ל בש' 1763 מת); 1777 תקל"ד שמואל השופט בר' אברהם השופט בימי סטניסלב אבגוסט עד שנת תקס"ב והוא האחרון".

בשנת 1745.¹¹³ הוא אף תירגם תרגום חופשי את שירו הפולני (המבוסס על תהלים צ"א) של יאן קוקאנובסקי הנזכר לעיל.¹¹⁴

למן המאה הי"ז ניכרת אצל היהודים מגמה לעבור לערים ולכפרים ברחבי ליטא האתנית, בהתאם לנטייה הכללית של יהדות האזור, בעיקר בגלל תחרות כלכלית עם האוכלוסייה הנוצרית בערים הגדולות. בתקופה זאת התהוו היישובים בעיירות בירזא (בליטאית: "לבנים"), ולידה הכפר Karaimiški, קרונים, פוסוול, נובומיאסטו ("העיירה החדשה"; ליטאית: Karaimų Naujamiestis) פונעוואז, (פוניוועז),¹¹⁵ פומפיאני, סלטי, פולסלטי, שוטי אזור, שאטי, זמויט ועוד.¹¹⁶ כמעט כל היישובים האלה, פרט לשוטי אזורו המזרחית, התהוו לאורך דרכי המסחר המובילות לריגה, ממל ונוברגוד, על דרך המלך שמקובנה לריגה. ואולם א' שישמאן¹¹⁷ האמין כי היו אלה היישובים שנוסדו מראש כמקומות יישוב של קראים, ומטרתם היתה להגן על הגבול שבין ליטא לבין מדינת המסדר הגרמני הצלבנית, כי בתפיסתו היו קראי ליטא אומה של נוודים-לוחמים,¹¹⁸ לא אומה של סוחרים ובעלי מלאכה. בפועל, היישובים הקראיים במקומות האלה נוסדו בתקופה שבה מדינת המסדר כבר לא התקיימה, ליטא האתנית היתה כבר קתולית, ולא היה צורך לנהל נגדה את מסעות הצלב, והגבול עם הגרמנים עבר הרבה יותר מערבית לגבול שבימי ויטולד ויורשיו. נוסף לכך, רוב היישובים הקטנים האלה התקיימו רק כארבעה-חמישה דורות, כמאה שנה בלבד, וסיימו את קיומם במאה הי"ח עקב התחרות הקשה על אמצעי המחיה בין העדה הקראית לבין הרבנית, לאחר שהרבניים דחקו את רגלי הקראים, בעיקר מהערים הקטנות יותר. הדבר בא לידי ביטוי במכתב משנת 1751 מאת הקראי אברהם בן שמחה לראשי הקהל הרבני בוויילנה.¹¹⁹ במכתב זה מתלונן אברהם

114 פורסם אצל קוואלסקי, טקסטים קראיים, עמ' 53-44; על השפעת הגירסה הפולנית של המזמור המקראי הנידון על הנוסחה בקראימית, ראו כבר שם, עמ' 290; והשוו עתה: דובינסקי; אברהמוביץ. 115 לפי סולטנסקי המצוטט לעיל, קנ"ג (153) בעלי בתים יושבו בפונעוואז, והוא מחשיב את הגל הזה כשייך לאותו פרק הזמן כמו ההגירה לטרוקי.

116 פירקוביץ (אבני זכרון, עמ' 252) נותן, על סמך "כתבי יד הקדמונים", רשימה של שלושים ושניים יישובים קראיים בליטא: טראק, פוניווייז, עיר חדשה, פוסוול, שוטי אגנס (עיברות שגוי של שוטי אזור), האגנס המקודש, בפולנית; העיירה הקראית המבודדת המזרחית ביותר], שטא, סלטי, פושאלטי, בירזיס, כיידאן, קרוז, כיוב, סטארודוב, לבוב, כראסא, דערנא, לוצקא, כוטו, העליץ, בולשוויץ, אזוס פוליא, כורלובקא, כוכיוו, סנבור, חבורושצוו, פושטומיט, צאריקוו, דוברווויץ, ברודי, לוקוו, לוקצוו, בירזין; עוד ארבעה מקומות מופיעים "בנוסח אחר": בריסק, פינסק, וולדימיר. והשוו מאן, עמ' 570 הערה 28.

אין ידיעות כלשהן על אודות קהילות קראיות בתקופה מן התקופות בכמחצית ממקומות היישוב המוזכרים ברשימת פירקוביץ; מאידך, מחברים קראים של המאה העשרים נותנים רשימה אחרת בת עשרים ושבעה מקומות, כאשר רק שמונה-עשר מקומות חופפים את אלה שברשימת פירקוביץ, ומוסיפים כמה וכמה אחרים. שלושים ושתיים קהילות קראיות היו בפולין ליטא במאה הי"ז, לפי ח' זאינוצ'קובסקי, אנציקלופדיה של אסלאם, ד, עמ' 608-609.

117 א' שישמאן, הישוב הקראי, והשוו גם זאינוצ'קובסקי, קראים בפולין, עמ' 65 הערה 2.

118 לפי א' שישמאן, הישוב הקראי, עמ' 7, הקראים באו לפולין עם "הנשים, וטף, עגלות-אוהליהם (s kibitkami), עם עדרי סוסיהם ועם מקניהם".

119 מאן, עמ' 923 ת' 29.

בן שמחה שהרבניים גרמו בדרכים שונות לשלילת זכויות הקראים לחזקות שלהם והאשימו בהאשמות שווה את הקראים בפני השלטונות.¹²⁰ כתוצאה מכך, לא נשארו, או כמעט שלא נשארו, קראים בכמה ערים, כגון פוסוול, פוניוועז, בירזא ועוד.¹²¹ עד אמצע המאה הי"ז הנהיגה קהילת טרוקי את שאר הקהילות הקראיות באירופה מחוץ לקרים. עוד בשנת 1644 טענו ראשי קהילת טרוקי כי אנשי לוצק ודרעזינה בווהלין היו סרים למרותם מקדמת דנה,¹²² אולם בעקבות המלחמות בין מוסקובה לפולין במאה הי"ז ובין רוסיה לשבדיה בתחילת המאה הי"ח, שהתרחשו בחלקן בשטחי ליטא האתנית, החלו קראי טרוקי וסביבתה נוטשים את בתיהם ועוברים דרומה, לווהלין; גרמה לכך גם המגפה הנוראה של שנת 1710/11.¹²³ גם משפחתו של פירקוביץ היגרה מליטא ללוצק דרך דרעזינה שבווהלין.¹²⁴ קראים עברו גם מליטא לגליציה, מגליציה לקרים, ובכלל,

120 על היחסים העכורים בין קראים לרבנים בטררוקי במאה הי"ט ראו גסן.

121 מאן, עמ' 928-929. מהעמירות הקטנות האלה באו ר' שלמה בן אהרון בעל הספר "אפיריון עשה לו", ור' מרדכי מלינובסקי; בפוסוול הואשמו הקראים בשנת 1667 בחילול לחם הקודש – ראו בלבן, מחקרים היסטוריים, עמ' 77 ואילך. בעיירה הקטנה שאטי שליד פוניוועז, היתה בשנת 1780/1679 עלילת דם נגד קראים – ראו גולדשטיין; וראו גם בלבן, מחקרים היסטוריים, עמ' 79-81.

122 מאן, עמ' 244-246 ת' 130.

123 ההשפעה ההרסנית של המלחמה הצפונית בין רוסיה לשבדיה ("היוונים והאשכנזים") בשטחי פולין-ליטא הנייטרלית על הקהילות הקראיות, באה לידי ביטוי במכתבו של שלמה בן אהרון הטררוקי משנת 1729, שנשלח מהעליץ לקושטא (המכון ללימודים מזרחיים של האקדמיה הרוסית למדעים, סנקט-פטרבורג, B 313.3): "היה על הוה ושמועה אל שמועה מחלה ונועה בכל רגע ושעה במשך ט"ו שנים והלאה כאשר התחילו המהומות והמלחמות במדינה זו חגור חומות ומשם עד עתה ירדה ענינו עד תהומות שפלה לא תסוף קום ואיש שכב ולא [א13] יקום וסבלנו ארבעת שפטי הרעים יללה וקול צער בראשי הצבאים כי ישללונו השוללים ויבזונו שונאים וזה האחרון הכביד על כל פשעים משלחת מלאכי רעים בשנית כי עת רעה היא קינים [כך!] והגו וני' בחדש המיועד לפורענות ערבה כל שמחה והרבה שנינות אם כי בכל המדינות האלו ובשאר המדינות הקרובות בהלל היתה זאת העקידה לא כבדה בהם ידו הכבדה מרב כל רק בעדתינו קרא נחל אשכול האם תמנו לגוע ושכלנו שכול ומרוב עונות מצאנו חסרון לא יוכל להמנו כי נשארו מעט מן המעט נדמו עמי מבלי הדעת והיינו כחורן על ההר וכנס על הגבעה והיה רק זועה פחד קראנו ורעדא ויסעו מהר שפר ויחנו בחררה ובטלנו למדרשי' בהעדר מעל ספר הדורשים ובתי כנסיות חרבו אומללו עם בתי מדות ועליות שפלו ונפלו ונרות התמיד חשכו ואפלו ולא נשארו לפליטה בכל מדינת ליטא אלא בק"ק טרוקי יכו' כה"ר שמואל החזן בכמהר"ר אהרון החכם הרואה אשר היה חזן בק"ק העליץ זכות אבותיו עליו יליץ והשני כמ"ר שמואל השופט דכלל אנשי ליטא וזאת אברהם ז"ל עם חמשה או ששה בעלי בתים תרעתיים? שמעתיים ובק"ק עיר חדשה כה"ר יוסף החזן בן הרב המופלג כמ"ר אברהם הרופא מומחה נ"ג בגי' עם מקצה בעלי בתים בס חזק ורפה אשר שוקדים דלתות בית ה' אינם עוזבי' עבודת שוכן מעוני' עם שארית ישראל קצוצי פאה אשר מצאתם התלאה ועיר שם זעיר שם יבואו עד ח"רן? וישבו שם וגם עלי עברה כוס יין החימה שלקח השם בעת המארה והמהומה את אשתי ואת בני וכל מחמדי נפשי מנגד עיני והנני שכול ואלמון כנוף באגמון דוה לבב ונכאה לגודל החסרון הנראה זאת ועוד אחרת רעה גדולה מזאת נגרת בשמעי שגם בעיר הקדש תוב"ב לא נשארו לנו שם ושאריה מנשמת ה' הנחל גפרית כאשר הגידו הבאים מגיא חזון ומקום הרואים כאלו כה"ר שמואל החזן בכמהר"ר מרדכי החזן שהיה בודד במולדיו נאסף אל עמיו ואין בלעדיי איש מבני עדתינו לשמור בית [א13] קדשו ותפאתנו [כך]".

124 מאן, עמ' 1259.

היתה תנועה בין כל הקהילות הקראיות בעולם; אף הגירות הקראים מקרים לליטא (ולהפך) נמשכו בתקופות שונות.¹²⁵

ווהלין-גליציה

לוצק¹²⁶

לוצק היא אחת היישוב הקראי הקדום ביותר בפולין ההיסטורית (כיום באוקראינה). לוצק היתה לזמן מה בירתה השנייה של הדוכסות הגדולה ליטא,¹²⁷ אך עברה לפולין, יחד עם ווהלין ופודוליה, אחרי האוניה של לובלין, האיחוד בין פולין לליטא. יהודים סתם (ככל הנראה, הרבניים¹²⁸) נזכרים בלוצק בזמנו של ויטולד, בשנת 1388; קראים הגיעו אליה כנראה מטרקו שליד הבירה הראשית וילנה באותו גל הגירה שבו הגיעו גם להעלין, הבירה הקודמת של האזור, דהיינו, בשנים 1408–1411.¹²⁹ לעיר נודעה חשיבות מסחרית רבה ביותר, ובמאה ה־17 עבר עורק הסחר הראשי מקושטא לגרמניה לאורך נהר הפגן דרך לוצק, לבוב (למברג) וברסלאו.¹³⁰

בלוצק התכנסו בשנת 1429 הקיסר סיגזמונד, יאגלו מלך פולין (בעלה של המלכה יאדביגה), המגיסטרים של המסדרים הפרוסי והליבוני, נציג האפיפיור, שגרירי ביזנטיון, הורדת הזהב, דנמרק, הרפובליקה של נובגורוד, הוויבודה של ואלאכיה, הנסיך הגדול

125 אבל מוזר שאין בספרו של פירקוביץ "אבני זכרון" אף כתובת אחת של איש טרוקי, להוציא אולי שתי כתובות בעלות עניין. כתובות אלה, ובייחוד אחת מהן, נידונו במחקרי קהילה קראית, תחת הפרק "יוצאי ערים אחרות"; וכאן נציין רק כמה עובדות בסיסיות: פירקוביץ "תיקן" תאריך בכתובת מאוחרת של איש טרוקי הקבור בצ'ופוטקלעה, ורק לאחר המעשה התבהר לו כי יצא לו תאריך המוקדם בהרבה מהיתכנות ההיקרות הראשונה של העיר טרוקי, ואז ביצע "תיקון" נוסף, ועשה את "טרוקי" למרוק. פרט לשתי הכתובות האלה, וזולת כתובת ר' עזרא הרופא, כאמור לעיל, אין ב"אבני זכרון" כתובות נוספות של אנשי טרוקי. בסוף יולי ותחילת אוגוסט שנת 2000 סקרו דן שפירא, אֶרְטִיוֹם פִּידֹרְצִיק (מוסקבה) ומיכאיל קיזילוב (סימפרופול וורשה) את השטח של בית העלמין של צ'ופוטקלעה, כשהם נעזרים בתצלום וירוקס של מפת פירקוביץ, שנתגלתה על ידי דן שפירא בסתיו 1999. בארכיון האישי של פירקוביץ בסנקטפטרבורג; המצבה של "איש מרוק" הנוצר נמצאה – כמו מצבות רבות אחרות החשודות על זיוף – כשהיא נשחתת בכוונה ברורה להעלים את סימני הזיוף. ובעניין אחר, ננצל את ההזדמנות בכדי לציין בסיפוק, שהחכם הקראי הישראלי ר' יוסף אלגמיל הירצה בספרו את קיצור תולדות התיישבותם של קראים בליטא ובווהלין גליציה באופן הגיוני ומתקבל על הדעת (ראו אלגמיל, עמ' 186–187).

126 לוצקה, לוצאכ בכתבי שמה הקראי.

127 למעמד זה היא עלתה בתקופת אולג'רד באמצע המאה הי"ד.

128 ברשאדסקי, יהודי ליטא, עמ' 197; בלבן, מחקרים היסטוריים, עמ' 37–39. והשוו: זאיונצ'קובסקי, קראים בוהלין; זאיונצ'קובסקי, קראי לוצק.

129 לדעת ש' שישמאן, הקראים באירופה, עמ' 38–43, ויטולד הביא את קראים רק לליטא, אך לא ללוצק. לדעת היסטוריונים ליטאיים בני זמננו (באלויליס ואחרים, עמ' 45; מובאים אצל קיזילוב), הקראים הגיעו לטרוקי מלוצק, ולא להפך.

130 ראו שפולר, קירים, עמ' 137.

של מוסקבה ונסיכים רוסיים רבים; כל אלה באו להכתרתו המתוכננת (שלא יצאה אל הפועל) של ויטולד כמלך ולדיון בעניינים מדיניים (בעיקר המאבק בטורקים) ודתיים.¹³¹ על היישוב הקראי בלוצק ישנן עדויות מן המחצית הראשונה של המאה ה"ט.1. אנו למדים מ"אגרת אסור נר של שבת" מאת אברהם הרופא בן יעקב בִּלְי, ¹³² כי בשנת 1450 נסע ר' יעקב הרופא מלוצק לאדירנה (באותה שנה עדיין בירת העות'מאנים) ללמוד תורה מפי חכמי הקהילה הקראית. – בִּלְי כותב כך:

האנשים שבאו מארץ מרחקים הם החכם ר' עיקב הרופא שבא מארץ רושיאה¹³³ מלוצקא והמשיכל כבוד ר' שלמה מעיר כפא והם אע"פ שבני קהלתם לא היו מתעסקים בתורה כאנשי קהלתנו...

מדברי בִּלְי, וכן מאיזכור שמו של ר' יעקב, המופיע בספר "ארח צדיקים" כאחד מחכמי לוצק הראשונים, עולה כי מבחינה התורנית לוצק עדיין לא היתה עיר ואם בישראל. כמובן, חסרונם של מוסדות החינוך וההשכלה המפותחים אינה מיוחדת לעיר זאת; פריחת ההשכלה התורנית בין הקראים בפולין-ליטא מתחילה רק במאה ה"ט,¹³⁴ ואילו במאה ה"ט הרי מדובר ביישוב חדש יחסית, בן כמה עשרות שנים. טרם עבר זמן מספיק להתהוותו של דור מלומדים, המסוגלים ליצור מערכת חינוך. דפוסי החינוך וההשכלה לא הובאו מהארץ שממנה באו בני היישוב, וכמו כן היו יישובי הקראים בליטא ובווהלינגליציה קטנים מאוד, ולא היתה הצדקה כלכלית לפרנס מוסדות חינוך קהילתיים. גם גורמים אחרים היקשו על הקמת מוסדות חינוך, וביניהם היעדר קשרים ממושכים וממוסדים עם מרכזים תרבותיים במקומות אחרים, והמרחקים העצומים עד למרכזים האלה (שנמצאו בארץ עוינת, באימפריה העות'מאנית), ואולי גם חסרונה של סמכות תורנית מרכזית.

עדויות נוספות על קיום היישוב בלוצק באות בקשר למגעים החדשים עם חכמי הקראים באדירנה, מאסכולת בית בשייצי, אשר היו עתידים לעצב במידה לא מעטה את דמותה של העדה המזרח אירופית. לאחר פלישת הטטארים לעיר קיוב בשנת 1482, כאשר בני החסות החדשים של העות'מאנים בזזו את העיר ושבו רבים מתושביה, נמלטו בני העדה הקראית הקיובית לעיר לוצק;¹³⁵ ביניהם היו ר' שמחה בן משה ור' אברהם בן לוי, שני מנהיגי קהילת קראי קיוב. ר' כלב אפנדופולו פונה אליהם ללוצק במכתב משנת

131 ראו טאובה, כינוס בינלאומי בווהלין; הרושבסקי, ד, עמ' 134–135; ליובאווסקי, עמ' 55.

132 המצטט את דברי בשייצי (אדרת אליהו, דף לב ע"ד), וכן משיב לו בעניין היתר של בית בשייצי; ר' אליהו התיר שימוש באש בשבת שבִּלְי מתנגד לו. בִּלְי היה אחיו של כלב אפנדופולו שביקר בקרים בשנת 1496/95 – ראו: דנון, עמ' 312; מאן, עמ' 229–288 הערה 6.

133 עד תקופתו של פטר הגדול, ציינה המילה "רושיאה/רוסיה" את אוקראינה של היום, ומעולם לא את מוסקובה – ראו פריצאק, עמ' 296, ביחוד עמ' 297.

134 והיא נשענת על הקשר עם אדירנהקושטא, ולא עם קרים.

135 מעט מאוד ידוע על הקהילה הקראית בקיוב (בתורכית, ובפי הקראים: מאן כרמאן, Man Kermân) – ראו מחקרי קהילה קראית, תת־הפרק "לוצק וקיוב".

1486, ובו הוא מביא את תשובותיו על השגותיו של ר' משה הגולה מקיוב (הרבני) על ספר "גן עדן" מאת אהרן בן אליהו.¹³⁶ בשייצי פונה אליהם גם במכתביו בשנת 1487/6¹³⁷ ובשנת 1488.¹³⁸ לדעתו של מאן לוצק לא שימשה עיר מקלט לפליטים באופן מקרי, אלא בגלל מדיניות מכוונת של הדוכס הגדול,¹³⁹ שעודד את התיישבותם של הפליטים בעיר זאת, שהשלטונות שקדו לפתחה. בשנת 1506 מוזכרים בלוצק שני בתי כנסת, רבני וקראי; בשנת 1552 היו בעיר עשרים וחמשה בעלי בתים קראים, בשנת 1648 – עשרים משפחות, בשנת 1650 (אחרי גזרות ת"ח ות"ט) – שלושה בתי קראים, ובשנת 1663 – עשרים בתים, כלומר המצב שב לקדמותו (אולי נוספו פליטים ממקומות אחרים); בשנת 1765 היו בלוצק עשרים ושישה בתים של קראים.¹⁴⁰

הקהילה הקראית בלוצק המשיכה לפתח קשרים עם קהילות אחרות ולשמור עליהם החל במאה ה־ט"ו, ולאורך כל שנות קיומה. כך פירסם פירקוביץ בספר "אבני זכרון" כתובות של מצבות הנפטרים בצ'ופוטקלעה, שמוצאם מלוצק.¹⁴¹ הדבר השתקף גם בהתכתבות עם קושטא, צ'ופוטקלעה, דמשק וירושלים. מאמצע המאה ה־י"ח החלה הגירת מלומדים מלוצק לקרים,¹⁴² בעיקר לציפוטקלעה (משפחות לוצקי, סולטנסקי,¹⁴³ פירקוביץ,¹⁴⁴ כוכיזוב). בשנת 1823 אירעה שריפה בלוצק, ובעקבותיה החלה הגירת קראית גדולה לקרים.¹⁴⁵

העליץ¹⁴⁶ (הליץ, האליץ)

העליץ היתה הבירה הקדומה של רותניה־גליציה,¹⁴⁷ ובמאות השנים האחרונות היא עיירה לא חשובה. הקראים מוזכרים בהעליץ שבגליציה ובלוצק שבווהלין בשנים 1408–1411; הרבנים נזכרים בהעליץ בשנת 1488.¹⁴⁸ בפועל, העדות המוצקה הראשונה לקהילת

137 שם, עמ' 1165 ת' 114.

138 שם, עמ' 1175 ת' 119.

139 שם, עמ' 1175 ת' 119.

140 הנתונים הסטטיסטיים לקוחים מזאיונצ'קובסקי, קראים בפולין, עמ' 70. והשוו בלבן, מחקרים היסטוריים, עמ' 1, 44.

141 ראו מחקרי קהילה קראית, תת־הפרק "לוצק וקיוב".

142 השוה האיום להגר לאימפריה העות'מאנית בתעודה שהוגשה על ידי קראי לוצק לסיים הפולני

האחרון בשנת 1790 – בלבן, מחקרים היסטוריים, עמ' 53.

143 בעל הספרים "אבקת רוכל", "אור הגנוז", "דחית כאב", "הוד המלכות" (על קורות הקראים, שאותו רצה להגיש לניקולאי הראשון), ו"זכר צדיקים"; החומרים שסיפק סולטנסקי שימשו את פירקוביץ בבניית התאוריות ההיסטוריות שלו. הוא פירסם בחייו רק "פתח תקוה" (תרי"ז) ו"חטיב דעת" (תרי"ט) בגולווא.

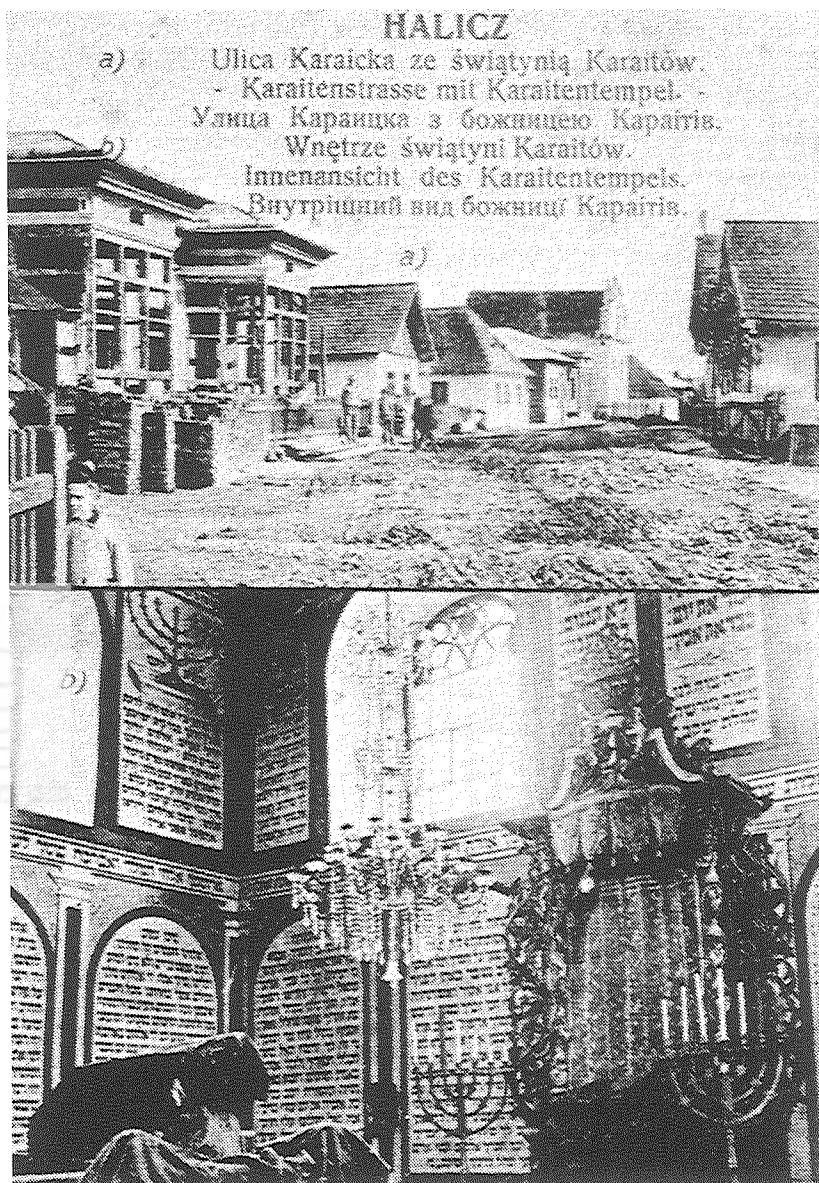
144 בין קרובי משפחתו היו ר' שמחה לוצקי, ר' יוסף המשביר ור' מרדכי כוכיזוב.

145 על הגירה מלוצק לקרים בתחילת המאה ה־י"ט, ראו גם שפירא, פירקוביץ בלוצק.

146 זהו הכתיב הקראי, שהיה נפוץ גם בין האשכנזים – השוה הברמן, בייחוד עמ' 142, שם מופיע התעתיק הגרמני של "העליץ" מהמאה ה־ט"ז Helic.

147 גליציה קיבלה את שמה מהעיר, בירתה לשעבר (משנת 1170) של נסיכות (ממלכה משנת 1253) רוסית. רותניה־גליציה החלה עוברת לכתר הפולני החל בשנת 1349. בניבים סלאביים אחדים, הגילום של g הוא h או γ.

148 פאהן, לקורות הקראים בגליציה, עמ' 32 הערה 3. והשוו בלבן, מחקרים היסטוריים, עמ' 18 ואילך.

בית הכנסת הקראי בהעליץ

קראי העליץ היא כתב חרות מאת המלך סטפן באטורי (Stefan Batory) משנת 1578,¹⁴⁹ שלפיו קיבלו בני העדה זכות למסחר חפשי, הותר להם למכור יין שרף, ועוד. התעודות העבריות הראשונות המזכירות את קהילת קראי העליץ הן מכתבים מהשנים 1581-1583.¹⁵⁰ כמקובל בפולין-ליטא, בית העלמין הקראי שבהעליץ היה סמוך לבית העלמין הרבני ורק גדר הפרידה ביניהם; כמו בשאר בתי עלמין של קראי מזרח אירופה,¹⁵¹ קברות הקראים פנו דרומה ואלו של הרבניים מזרחה.¹⁵² סגנון המצבות זהה לזה של היהודים הרבניים שבאזור. בית העלמין הזה זכה למאמר מיוחד מאת פאהן;¹⁵³ הכתובת הקדומה ביותר מהעליץ היא משנת ת"ע לפ"ק (1710/11),¹⁵⁴ ויש בה המרכיבים הרגילים גם בכתובות ציפוטסקלעה:

זאת מצבת קבורת אדוני זקני הנעלה כ"מ רב' יוסף הזקן והנכבד זצ"ל בן אדוני זקני החשוב כ"מ משה הזקן והנכבד תנצב"ה וזרעו יירש ארץ אמן נפטר... בשנת ת"ע לפ"ק.

מספר הקראים בהעליץ בשנת 1627 עלה על מספר הרבניים (אך מספר הרבניים עלה על מספר הקראים בשנת 1765). מנהיגי הקהילה בתחילה באו מקרים, אך בראשית המאה ה־17 נשארה הקהילה ללא חכם או חזן. בשנת 1647 הגיע מירושלים ללוצק דוד החזן, על מנת לאסוף תרומות לקהילה הירושלמית; הוא לא ידע את שפת המקום, והקראים המקומיים לא ידעו עברית (וכמובן, לא ערבית), אך הוא שימש זמן מה ברבנות בעיר. אחרי שנת 1670 היגרו להעליץ שני אחים, ר' יוסף המשביר¹⁵⁵ וישועה, מדרעזנה עירם שחרבה, ועמדו בראש הקהילה, הרביצו תורה ותיקנו תקנות; צאצאיהם המשיכו במסורת ההנהגה עד לראשית המאה ה־18.¹⁵⁶ גל נוסף של מהגרים קראים בא מליטא ללוצק ומשם נפוצו להעליץ ולכוכיזוב בשנת 1692. בחלוקת פולין הראשונה, בשנת 1772,

149 פאהן, לקורות הקראים בגליציה, עמ' 30-33; בלבן, מחקרים היסטוריים, עמ' 19.

150 יצחק בן אברהם מטרקין והחזן יהודה בן אהרן מהעליץ – ראו מאן, עמ' 1185 ת' 122.

151 ראו דבורקין.

152 פאהן, שדה הקברות, עמ' 60; פירקוביץ נטה להפריז בחשיבותו של ההבדל הקטן הזה ששורשיו ההיסטוריים ברורים. והשוו עתה דבורקין. נציין, שלאחרונה הסב מיכאל קיזילוב את תשומת ליבנו לעובדה מתמיהה: קברו של פירקוביץ עצמו (וכן של אשתו חנה) בציפוטסקלעה פונה למזרח, כמו אצל הרבניים לטענתו, ולא לדרום, כמו כל קברי הקראים בציפוטסקלעה!

153 פאהן, שדה הקברות, עמ' 60-64.

154 שם, עמ' 61.

155 ר' יוסף בן שמואל המכונה המשביר, היה קרוב משפחתו ותלמידו של ר' ניסן אבי ר' מרדכי ומורהו של ר' מרדכי בן ניסן; סייע לר' מרדכי בן ניסן כוכיזוב בעריכת ספרו "דד מרדכי"; חיבר "ברכי יוסף", "נר צדיקים", "נר חכמה", "תפארת יוסף", "שבר יוסף" (על שמו נתכנה "המשביר"), ועוד. נפטר בשנת 1700; נזכר בספר "ארח צדיקים" (כ"ב א' ל"ג), יחד עם בניו שמואל ומשה. על אילנות יוחסין של חזני העליץ, ראו בלבן, מחקרים היסטוריים, עמ' 25.

156 בניו ובניו של ר' יוסף שנהניגו את הקהילה הם משה ושמואל, נכדו משה בן שמואל, נינו שמואל בן משה בן שמואל – ראו פאהן, לקורות הקראים בגליציה, עמ' 39 ואילך.

עברה העליץ לשטחי אוסטריה, ולכן התפתחה הקהילה הקראית של העליץ באופן שונה מהקהילות שבשטחים שסופחו לרוסיה.

לאחר חלוקת פולין בשנת 1772 וסיפוחה של גליציה לאוסטריה, הצהירו הקראים במקום כי הם באו לעיר לפני כמאתיים שנה,¹⁵⁷ מטורקיה, וכי הם יהודים טורקיים.¹⁵⁸ בשנת 1802 מסרו קראי גליציה לנוסע האוסטרי י' רהרר (Röhrrer), שאבותיהם "באו עם הטטארים והפולנים שבו אותם בתור שבוים".¹⁵⁹ מכל מקום, בין אם באו מטורקיה, ובין אם מליטא או מקרים, או מהורדת הזהב, בראשית המאה הי"ט הודגש כי קראי גליציה שונים מאלה שבקרים.¹⁶⁰ אולי ההדגשה הזאת באה מחוסר רצון להיות מזוהים עם קראי רוסיה, המדינה השכנה, שלא תמיד היתה ידידותית; ואולי רמזו בכך לשפתם התורכית המיוחדת, השונה מהטטארית של קראי קרים, או לקשריהם הערים – הן עקב ענייני הדת הן עקב עסקיהם – עם האימפריה העות'מאנית. ואולם, גירסה שונה של תולדות הקראים בהעליץ מופיעה בשנות השלושים של המאה הי"ט אצל סולטנסקי. לפי טענתו "בשנת 1246 לקח המלך יגלו 180 משפחות קראים מקרים להעליץ ויתן להם לצמיחות נחלת שדה וקרקעות";¹⁶¹ גם אצל פירקוביץ, ההולך בעקבותיו של סולטנסקי, מופיעים אותם דברים. אצל שני המחברים הקראיים האלה ההגירה קשורה בשמו של ויטולד, אולם בימי ויטולד העליץ היתה שייכת למלכות פולין, ולכן הוא לא היה יכול להביא לשם קראים (או אנשים אחרים).

ואילו בהעליץ עצמה – בשטחי אוסטריה כאמור – היתה קיימת מסורת אחרת כבר בימיהם של סולטנסקי ופירקוביץ, המסמיכה את בוא הקראים להעליץ לזמנו של מלך רותניה-גליציה (רושיאה) הגדול דניאל (דאנילו, או דאניאל). ההגירה הזאת באה כביכול בעקבות הפלישה המונגולית של באטו בשנת 1243, ונטען כי הקראים באו לגליציה כמעין "כופר ברית השלום" בין באטו ודניאל, וכביכול קיבלו כתבי חריות.

המקור למסורת הזאת היא טענתו של החכם ר' אברהם ליאנובויץ (לעאנובויץ, Leonowicz), החזן של קהילת העליץ. לפי מכתבו משנת 1838 אל ההיסטוריון האוקראיני מגליציה, דניס זובריצקי (Denis Zubricki, 1862-1777), עד שנת 1830 היה בידי הקהילה מסמך, והוא רשימה בעברית בסוף סידור תפילה, על הזמנת הקראים להעליץ בשנת 1243 על ידי המלך דניאל ועל תוכן כתבי חריותיהם. לפי מכתבו של ר' אברהם ליאנובויץ משנת 1838, בשנת 1813 הוא מסר את התרגום הפולני של התעודה לידי המטרופוליט האוניאטי של לבוב והעליץ, אנטון אנגילוביץ (Anton Angetłowicz, 1814-1756). ואולם

157 זמן זה הולם גם את הגירת הקראים מלוצק לדרעז'נה הסמוכה – השוו בלבן, מחקרים היסטוריים, עמ' 44.

158 פאהן, לקורות הקראים בגליציה, עמ' 26. נציין שבשנת 1790 טענו קראי לוצק שהם מדברים טורקית (והכוונה היא לשפתה של טורקיה העות'מאנית, ולא לשפה תורכית אחרת) – ראו בלבן, מחקרים היסטוריים, עמ' 52. ואמנם מסורת דומה מסר כבר בעל "דוד מרדכי".

159 לפי סטפאניב, עמ' 370.

160 הספרות אצל פאהן, לקורות הקראים בגליציה, עמ' 27-28.

161 זכר צדיקים, תנאים מא-מז.

המטרופוליט מת שנה לאחר מכן, והמסמך לא נמצא בארכיון שלו, ובשנת 1830 נשרפה הרכימה המקורית בבית הכנסת.¹⁶²

בשנת 1893 פירסם ליטוונסקי מכתב משנת 1866 של אלישע ליאונוביץ¹⁶³ אל אברהם פירקוביץ, ושם ניתן נוסח דברי אברהם ליאונוביץ. בעקבות זאת סברו חוקרים רבניים שהחכמים מהעליץ לקחו את תאריך בואם של הקראים להעליץ (1243) מהספר "זכר צדיקים" של סולטנסקי (שהזכיר את ויטולד) והסמיכו את התאריך לדניאל.¹⁶⁴ במאה העשרים ניסה א' שישמן ליישב את הסתירות ולהוכיח, שדניאל מלך רותניה-גליציה הביא קראים דוברי קיצצ'אקית מקרים להעליץ בשנת 1246.¹⁶⁵ גם אם כך היה, הרי

162 ראו סטפאניב, עמ' 336-339; והשוו בלבן, מחקרים היסטוריים, עמ' 2-3. קיימת ספרות ענפה על הרכימה הזאת – ראו ביבליוגרפיה אצל סטפאניב.

163 ליטוונסקי; פאהן, לקורות הקראים בגליציה, עמ' 29 הערות 2-3.

164 ראו, למשל, פאהן, לקורות הקראים בגליציה, עמ' 29-30. בארכיונו הפרטי של אברהם פירקוביץ השמור בספרייה הרוסית הלאומית בסנקט-פטרבורג נמצא מסמך (arxiv A.S. Firkovič, N. 898) מדברי אברהם החזן והשופט בטרקו, "אלה דברי הימים, תכתב זאת לדור אחרון, אשר נעשו בימים קדמונים", שהעתיק יעקב-יוסף בן שמואל-הושע בהעליץ, בשנת 1871, עבור פירקוביץ. עם מכתב קצר של פירקוביץ על הפגישה עם הקיסר פרנץ-יוזף. הנוסח הוא תקציר עברי מדברי הכרוניקה הרוסית הקדומה של ווהלינג-גליציה – נוסח השונה מכרוניקת נֶסְטוֹר, הכרוניקה הרוסית הקדומה הרגילה. (קיימת ספרות ענפה מאוד על היחס של הכרוניקה של ווהלינג-גליציה ושל כרוניקת נֶסְטוֹר למקור המשותף שלהן, אך נניח את הטיפול בסוגיות סבוכות אלה למומחים במחקר הסלאבי; נקווה שאף מומחים אלה ימצאו עניין בעיבוד העברי שקטעים ממנו מתפרסמים כאן.) נציין שצורות השמות הסלאביים חושפות ערבוב הגייה אוקראינית בפולנית, כיאה לאזור: "בארץ רוססיה הדרומית ווריק" (Rjurik) מלך בימי מאה התשיעית למספרם והוא הביאם למעלת המלכות אחריו איהור (Igor) בסוף מאה הנ"ל הרחיב מושבם לדרום ולמערב הוא הרג את דוכסי קיוב" את אוסקאלד (Askol'd) ואת דיר (Dir) וכבש את ארצות אחוזות עבר את הנהר דניעפר והכניע למס עובד את ארצות סלאוואנים (Slaviane) הנקרא דרעוולאני (Drevlianice) ואשר היה להם בעת ההיא לדוכס אישיזאר (Izjaslav) ניקין (?) ומושבם היה מגיע לפאדאליה המערבי מן גערוואשגארד (Novograd-Volyn'ski?) וחלק פאדאליה רוסקי (?). שווענטשלאב (Svjatoslav / Swętislaw) בן איהור הרחיב גבולם בתוך מאה העשירית והשיב גבולם עד נהר בוג התחתית נינו וולאדזימיר (Vladimir/Volodymyr/Włodzimierz) הנק' הגדא (Krasno solnyško?) "השמש האדומה, בן מזל טוב" – כינויו של ולאדימיר הקדוש) אשר הוא היה הראשון לקבלת דת הנוצרי סביב 980 למספרם כבש את דוכסות נאוווגראד (Novgorod) וקיוב דרעוולאן ופאלאצק (Polock).... סיפור דניאל נסיך העליץ מסופר לפי הכרוניקות המקומיות, ללא התייחסויות לקראים בהקשר פלישת באטו, ואילו בסופו באה תוספת: "וגם בשנת ה' אלפי" ושלושה לבריאת העולם למספר בני ישראל ולמספר הנוצרים אלף מאתים ושלושה וארבעים ולתאריך העצירה (הגירה) ששה מאות וחמשה וחמשים שנה בעת ששעשה שלום בין המלך הקדרי באחטי חאן (Batu Hân) ובין מלך ארץ חראבצניא (Hrovacija, קרואטיה הלבנה=רותניה, גליציה) דניאל היושב בהאליץ כשהיו מחרפי" הקדרי" את ארצות הרוסין ופולין עשו שלום ביניהם שני המלכים בעת כרות הברית בינם צָאד (?) מלך האליץ הנ"ל היה בנו שלהמלך הנ"ל לְעוֹ (Lev) דוכס גדול וגם אחיו של המלך דוכס באשקו (*Vas'ko=Vasil'ko) והכניסו בתנאי השלום שמלך קדרי" יתן רשות למאה בתיים או פאמיליען מעדת הקראי היושבי" בחצי האי קרים להסיע דירתם לעיר המלוכה העליץ והוא קיבלם על הוצאותיו מן הגבול ויבנה להם בתים ויעזור להם לסחור את הארץ ולקשור המשא ומתן בין ארצות המזרח ובין ארץ חראבאציא או רוסיה הנ"ל... ויצאו רובם מעיר סולכטא והשאר מן כֶּפֶּ (Keffe) ומאנגופ (Mangup) וכו'.... נראה שלפנינו העתקה של הטקסט של אברהם ליאונוביץ.

165 ש' שישמן, הקראים במזרח-מרכז-אירופה, עמ' 29.

בשנת 1283 הפכה הפלישה המונגולית החדשה את ווהלין וגליציה לשממה גמורה, ואוכלוסייתה הידלדלה ביותר.¹⁶⁶ אולם מתמיה שפירקוביץ, לאחר שקיבל בשנת 1866 את המכתב ובו המסורת החדשה, שכח לתקן את נוסח דבריו ב"אבני זכרון", שיצא לאור כמה שנים מאוחר יותר (1872);¹⁶⁷ אולי שכח, ואולי לא היה מודע די צרכו לחשיבות הסמכת שהותם בהעליץ של בני הקהילה האוסטרית הקטנה לאירועים שקדמו להשתלטות הפולנית על גליציה. מכל מקום, רק מסורת זאת של גליציה מתייחסת לפרטיה של התקופה הקדם־מונגולית בתולדות קראי מזרח אירופה; בשאר המסורות של קראי מזרח אירופה, המונגולים כאילו חסו על מזרח אירופה.¹⁶⁸

מכל מקום, לפי דשקייביץ, שהקדיש מחקר מיוחד לבירור הרקע ההיסטורי של מסמך אברהם ליאונוביץ, העליץ היא הקהילה הקראית הקדומה ביותר שמחוץ לקרים.¹⁶⁹ חוקר אוקראיני זה סבור שהאגדה על הבאת השבויים הקראיים על ידי ויטולד יסודה באימוץ ושינוי אגדת ההגירה להעליץ בימי דניאל על ידי קראי רוסיה בתחילת המאה ה"ט.¹⁷⁰ לפי דשקייביץ, היה זה יוסף המשביר שחיבר בין השנים 1698 ל־1700 את הרשימה המזויפת שבסוף סידור התפילה הנוצר, המספרת על דבר ביאת הקראים להעליץ בתקופת המלך דניאל בן רומאן בשנת 1243.¹⁷¹

במאה העשרים היו קראי העליץ מודעים לכך שהתאוריות מהמאות הקודמות על ההיסטוריה שלהם מופרכות הן, ולא קיבלו את המסורת על הגירת הקראים מקרים להעליץ במאה ה"ג כאותנטית, או התעלמו ממנה.¹⁷² האם היה הדבר כרוך בכך שהכותבים

166 ראו ליובאווסקי, עמ' 27.

167 יש אולי להוסיף שבערוב ימיו, בשנת 1871, שהה פירקוביץ מספר חדשים בקהל העליץ בדרכו לווינה, דרש להם דרשות ותיקן שתי תקנות של מה בכך.

168 הסיבות לחוסר התייחסות לפלישה המונגולית מוסברות במחקרי קהילה קראית, פרק ז ("קראי מזרח אירופה ורקעם התורכי").

169 סטפאניב, עמ' 370–371.

170 שם.

171 שם, עמ' 349, 372. דשקייביץ הוא הראשון שהוכיח כי הרשימה הזאת מזויפת, אבל הוא נוטה לחשוב שהיא מכילה בכל זאת מסורת אותנטית. מצד אחד דשקייביץ חשף אנכרוניזמים רבים בנוסח הרשימה, ומצד שני הראה שידועות מסוימות שברשימה משתלבות היטב בדיעות אחרות על סוף המאה ה"ג בגליציה. ובאשר לתאריך חיבורה של הרשימה – לפיה הקראים באו להעליץ בשנת 5003 ליצירה, 1243 לנצרים, 655 להגירה (השוו עתה את התאריכים הוהים שבתעודה שפרסמנו בהערה 164 לעיל). בפועל, שנת 655 להגירה היא 1257 לספ"ג, ואילו שנת 1243 היתה שנת 641 להגירה. מחבר הרשימה, בשנת 1698 בערך, ידע שהתאריך ההגרי הוא 1109. ההפרש בין שנתו שלו, 1698, לשנת 5003/1243, הוא 455. 1110/1109 פחות 455=655, ולכן הרשימה נתחברה בשנים 1698–1700 (השוו סטפאניב, עמ' 347).

172 ראו: זאינוצ'קובסקי, מסע לארץ הקודש, עמ' 40; זאינוצ'קובסקי, קראים בפולין, עמ' 64 ואילך; ש' שישמאן, קראים בפולין, עמ' 14–15. והשוו: ש' שישמאן, קראים במזרח־מרכז־אירופה, עמ' 29; סטפאניב, עמ' 346. השוו גם זאינוצ'קובסקי, ספרות קראית, עמ' 799, המביא משירו של אלכסנדר מרדכוביץ משנות העשרים של המאה העשרים: "בספרים שכחו, מתי הקראי האורח ממרחקים בא נטה את אהלו; רק האגדה יודעת כיצד זה אירע".

הקראיים כולם באו מהקהילות הרוסיות לשעבר, שעברו תהליך של דה־יהודיזציה, ואילו קראי העליץ האוסטרית לשעבר שמרו על יהדותם?¹⁷³ העדויות אודות קהילות קראיות בוואלין־גליציה בסאמבור (Sambor), ברֶזְאָנִי (?), דרעז'נה וזילקיוו,¹⁷⁴ אינן ברורות די צורכן. כיום נשאר רק קראים בודדים בהעליץ.

לבוב

בעיר לבוב (לביב, למברג), שהפכה במרוצת הדורות לבירת גליציה, ישבו הקראים לצד הארמנים הקיפצ'אקיים. לדעת פאהן, קהילת לבוב הקראית היא הקדומה שבגליציה,¹⁷⁵ ושכונתם היתה עד לשנת 1457 מחוץ לחומות העיר. בלבוב היה לקראי המקום שדה קברות משותף עם הרבנים בשנת 1444, והיה להם בית כנסת משלהם. האות האחרון לקראי לבוב הוא משנת 1501, שבה הם מוזכרים בתעודה פולנית.¹⁷⁶

דרעז'נה (Deražno, Derazxne)

דרעז'נה שבוואלין, על הנהר גורין (Goryn', Horyn'),¹⁷⁷ הוציאה מתוכה חכמים ואנשי רוח, ובמחצית הראשונה של המאה ה־12 היתה, יחד עם לוצק, העליץ וטרוקי, אחד המרכזים החשובים של קראי פולין־ליטא. הקהילה הקראית בעיירה נוסדה אולי בסוף המאה ה־12, וחרבה בגזרות ת־ח־ט;¹⁷⁸ האיזכור המתועד הראשון של קראים דרעז'נה הוא מכתבו משנת 1642 של דוד בן ישועה החכם הירושלמי אל קראי פולין־ליטא.¹⁷⁹ הקהילה הקראית נזכרת במכתבים נוספים מתחילת שנות הארבעים של המאה ה־13. במכתב משנת 1677 מקהל קושטא אל קראי פולין־ליטא היא נזכרת כמחוסלת, ואזכורה בא רק מתוך כבוד קברי צדיקיה הקדושים, שנספו בגזרות ת־ח־ט.¹⁸⁰ בית העלמין של דרעז'נה אכן שימש לקראי לוצק הסמוכה כמקום לעלייה לרגל פעם בשנה, בין יום תרועה ליום כיפור, עד תחילת המאה העשרים.¹⁸¹

173 כך סיפר לנו החכם הקראי ר' מגדי שמואל מאשקלון, מפי קראי מהעליץ, שבילדותם לימדום שהם יהודים, אולם מחוץ לבית יש להגיד לזרים שהם "תורכים".

174 =נסטרוב; Nesteriv; וראו מילר, שלפיו קהילה קראית ב"זולצעוו" מוזכרת בשנת רצ"ט=1539.

175 לפי דעתו של בלבן, לקורות הקראים בפולין, עמ' 293, 304-305, עברו חלק מבני קהילת לבוב להעליץ.

176 ראו: בלבן, מחקרים היסטוריים, עמ' 16; פאהן, לקורות הקראים בגליציה, עמ' 31.

177 היהודי הסופי נעשה בחורף 2000/1999 בידי ההיסטוריון תושב המקום מר וולודימיר שאבארובסקי (Volodymyr Shabarovskyj), והתפרסם אצל נוסטובסקי ושאבארובסקי. קודם לכן סברו בטעות כי מדובר בדרעז'נה שבפודוליה, במחוז פרוסקורוב (Xmel'nickyj), וכך מופיע בטעות באנציקלופדיות יהודיות שונות.

178 לפי סולטנסקי, כאמור לעיל, היא נוסדה במאה ה־13 וחרבה בידי ההאידאמקים של הונטא בשנת 1766 (כך!).

179 מאן, עמ' 1201-1205 ת' 126.

180 "אף כי נעדרו המה אך לכבוד שוכני עפר החסידים שמה", ראו מאן, עמ' 1236 ת' 137.

181 נוסטובסקי ושאבארובסקי.

אחד החכמים הבולטים של דרעזינה היה יוסף בן ישועה הזקן (אבי אבי סבו של שמחה יצחק לוצקי), ששימש כחזן בעירו עד למאורעות ת"ח (1648), שאז נרצח אביו והקהילה חרבה. מעירו עבר ללוצק, ובשנת 1655 נתמנה לחזן בטרוקי לשלוש שנים. לאחר זמן מה החליט לעלות לארץ ישראל כשד"ר לאסוף תרומות לשיקום בית הכנסת על שם ר' ענן בן דוד הנשיא. בהיותו בקרים, בדרכו לארץ הקודש, נכלא בידי הטטארים כמרגל, לשלושה חודשים,¹⁸² ונשאר בציפוטקלעה עד שנת 1670; אז חזר ללוצק ומת בה בשנת 1678. שיריו ההיסטוריים בעברית ובשפת אמו התורכית התפרסמו פעמים מספר,¹⁸³ ונציין כאן שירים כמו "הענן השחור" [Karanhy bufut], המתאר את מצבה העגום של הקהילה הקראית בוהלין לאחר הטבח;¹⁸⁴ "נפש אגומה" [Miškin dzan] (עברית: "יחידה מצרור חיים אצולה"); "ממאפליית הגלות" [Tartıhyndan gaŭtnun], "מלך המלכים, עד מתי תשא?" [Bijter biji, nek cydajsen] (עברית: "יחיד שמע נא את אנקת אמוניך").

כוכיזוב

העירה כוכיזוב (קוקיזוב)¹⁸⁵ שבגליציה (מזרחית ללבוב ולא הרחק מהעליץ וסטניסלאב [Stanislav]), הוקמה בשנת 1688, כאשר עבר השופט (wojt) של טרוקי, אברהם בן שמואל לבנוס (Labanos), עם קבוצת אנשי קהילת טרוקי,¹⁸⁶ לפי הצו של יאן סוביסקי מלך פולין, לפתח עיר במקום המוזנח.¹⁸⁷ בשנת 1692 העניק יאן סוביסקי לקראים פליטי דרעזינה זכות התיישבות בכוכיזוב, והם קיבלו כתב קיום ב־15 בספטמבר באותה שנה.¹⁸⁸ התושבים החדשים גידלו סוסים עבור הצבא הפולני, וכנראה נהנו מזכויות חוקת מגדבורג; הקהילה קיבלה גם חלקת אדמה עבור בית הכנסת ובית הקברות. תושבים שוחררו ממסים לעשר שנים, ואולם היישוב הקראי לא גדל באופן משמעותי. בשנת 1710 עזבו עשר משפחות קראיות את העיר.¹⁸⁹ ר' מרדכי בן ניסן הנוכר לעיל, שבזכותו בעיקר התפרסמה

182 השוו כ"י שוקן, 32821/2, מהמאה ה"ט, זמירות לשבתות השנה כמנהג קראים, דף 65ב: "הזמר חברו מוהר"ר יוסף הזקן מתושבי קה"ק דרעזינא נ"ע באמונה הוכמוהר"ר ישועה תנצב"ה בהיותו נתפש במאסר אויביו אשר נדבה רוחו אותו לקבץ צדקה לאנשי ירושלם תוב"ב וכשהגיע לק"ק קלעא הלשינו לפני המלך לאמר כי זה האיש מרגל". בכתב יד אחר נאמר: "בהיותו במאסר בק"ק קרים אשר בארץ קדר הארורים ממלשינות המסורים ימחו שמם".

183 ראו שפירא, לשונות וספרות.

184 ראו גם נוסונובסקי; נוסונובסקי ושאבארובסקי.

185 בסלאבית: קראסני־אֶסטְרוֹב, Krasnyj Ostrov; השם מתורגם לעברית על ידי בעל "דד מרדכי" כ"יפה יער"; סולטנסקי קורא לעיירה פעם אחת "קראסנא גורא" ("הר יפה") – ראו "זכר צדיקים", מהדורת פוננסקי, עמ' 110.

186 ראו שם, עמ' 117; והשוו: נויבאואר, עמ' 139; בלבן, מחקרים היסטוריים, עמ' 27 ואילך.

187 מאן, עמ' 568.

188 פאהן, לקורות הקראים בגליציה, עמ' 36; בלבן, לקורות הקראים בפולין, עמ' 228–230. נציין שכתב הקיום המאוחר הזה הוא היחיד שקיים במקורו (הנוסח פורסם אצל זאיונצ'קובסקי, הקראים בפולין, עמ' 106–107).

189 מאן, עמ' 883 ת' 19.

העיירה הקטנה הזאת בקורות הקראים, היה אחד המתיישבים הראשונים וסבל שם מעוני ומבידוד אינטלקטואלי.¹⁹⁰ איש טרוקי זה, שעבר לעיירה כוכיזוב החדשה (ועל שמה נקרא מרדכי כוכיזוב), חיבר בה את ספרו הידוע "ד' מרדכי",¹⁹¹ וכן את "לבוש מלכות",¹⁹² ופיוטים רבים. קהילה ועירה זו חדלה להתקיים בתחילת המאה ה"ט, כאשר חבריה, יחד עם רבים מבני קהילת לוצק, היגרו לקרים.

הקראים בדוכסות ליטא ובמלכות פולין (פרט לקהל העליץ) סבלו סבל רב בפרעות חמילניצקי (גזרות ת"ח-ת"ט/ 1648-1649) וההאידיאמאקים (1766),¹⁹³ אבל משום מה זכרון האירועים התעמעם; כך, בילבל סולטנסקי¹⁹⁴ בין טבח היהודים בימי גונטא (הונטא), לבין פרעות חמילניצקי, שאותן הוא מקדים¹⁹⁵ במאתיים שנה כמעט, זאת אף על פי שמשפחתו שלו עצמו, כפי שהוא מזכיר, נפגעה מפרעות חמילניצקי:

ויהי בשנת רל"ז לאלף הששי שהיא שנת תע"ז (=1477) לנוצרים התקשרו קשר חזק ואמין הרקים מאנשי הכפרים הנקראים בלשון רוסיא מו"ק או ככול¹⁹⁶ במדינת אוקראינע ובראשם שני שרי צבאות הרקים הראשון הוא ניצאי הרשע והשני הוא הואי בוגדא¹⁹⁷ הרשע... בימי המלך של פולין הנקרא זיגמונד אוגוסטוס.

סיכום

אלה בקצרה תולדותיהם של הקראים בליטא ובווהלין-גליציה עד אמצע המאה ה"ח. ראינו שאין לאל ידנו לומר בדיוק אימתי הצפינו שמה, אבל יש לקבוע כי הם אכן נמצאו

190 וכך כתב: "צעיר אני ונבזה וחדל אישים היושב במקום חשך ענן וערפל הסכלות והזלות הדר בעיר קראסניי אוסטרוו בלשון רוסיא שהמכוון לבו בלשון עברי יפה יער" (ד' מרדכי, עמ' 17).

191 שתורגם כמעט מיד (1714) בידי יעקב טריגלנד ללטינית ויצא בהמבורג ובלייפציג (ראו הערה 12 לעיל).

192 בתשובה לשאלותיו של קארל הי"ב השוודי שהתעניין בקראים בעת שהותו בלוצק בשנת 1702 בזמן המלחמה הצפונית – ראו נויבאואר, עמ' 30 ואילך.

193 אירוני הדבר כי המיתולוגיה הלמדנית של קראי פולין שבין שתי מלחמות העולם הצמיחה "גיבור קראי לאומי", "מפקד הקוזקים נאמן מלכות פולין", שאילולא נרצח, לא היה מצליח בוגדאן חמילניצקי לקרוע את אוקראינה מפולין-ליטא. "גיבור לאומי" זה, Iljasz Karaimowicz (אליה? אלישע?), פעל בימי ולדיסלאב הרביעי ואן קוימיר, והיה, כביכול, חטמאן הקוזקים של ח'יל ואפז'רוג (Zaporizhska; לפי זאיונצ'קובסקי, קראים בפולין, עמ' 70, היה "קולונל"; והשוו מרדכוביץ). על היהודים והקוזקים במדינה זאת, ראו בורובוי, והערה 28 לעיל. הנסיבות שבהן נזכרת דמות זאת לראשונה במחקר תידונה בקרוב בידי מיכאיל קזילוב. נציין גם שעם כל הסבל שעבר על היהודים הקראים, בשנת 1999 ערכו מנהיגי קראי אוקראינה, בצעד פתטי ובטקסטים פסודרמורחיים, "סולחה" עם ראשי הקוזקים האוקראיניים, והכריזו על הפסקת המצב של "קאנלי" (qanli), "גאולת הדם".

194 זכר צדיקים, תנאי מה (מהדורת פוננסקי, עמ' 114).

195 צ"ל תקכ"ה; זכר צדיקים, סימן מד (מהדורת פוננסקי, עמ' 112).

196 muzik, "איכר רוסי"; xoxol, מילולית "קווצת שיער ארוכה" – כינוי גנאי פולני רוסי לאיכר אוקראיני פשוט.

197 גזרון עממי של בוגדאן. השוו את השמות בנוסח פירקוביץ המצוטט לעיל: "ניצאי והאטאי בורדא"; והשוו הערה 28 לעיל.

בטרוקי ולוצק, בירותיה של ליטא, כבר בימיו של ויטולד. לא מן הנמנע שקצתם באו לליטא גם קודם לזמנו של ויטולד; סביר להניח שרובם באו דרך קרים, אך ייתכן שמקצתם באו מהורדת הזהב או ממקומות אחרים (אדירנה, ארץ ישראל, מצרים?); לא ברור מתי קמה קהילת העליץ, שהיא בגדר חידה מבחינות רבות; לוהלינגליציה (פרט ללוצק) הגיעו קראים בתקופה מאוחרת יותר מאשר לליטא, ולא מקרים. התהוות יישוביהם היתה תולדה של תנאים כלכליים-מדיניים, ונראה כי היה להם תפקיד כמתווכים בין ליטא, קרים, אדירנה וקושטא, ומצרים.

בתקופה הקדומה (המאות ה"ו וה"ז) ראו הקהילות הקראיות שבליטא ובפולין את מרכזם הדתי באדירנה, ומאוחר יותר בקושטא,¹⁹⁸ ולא בקרים. חשיבותה של קרים בחיי הרוח שלהם גדלה רק לקראת המאה ה"ז, כאשר גם קהילות קרים נכנסו למעגל ההשפעה העות'מאני. בניגוד למצב בקהילות קראי קרים, קהילות פולין-ליטא נתברכו בחכמים ותלמידי חכמים, שעסקו בדברים שברומו של עולם, וכנראה היו קרובים לאחיהם הרבניים האשכנזים בהלך רוחם, אם כי שמרו בקנאות על מסורתם הדתית הנפרדת ועל מורשתם הלשונית.

198 בהכללה מסוימת ניתן לקבוע שקהילות ווהלינגליציה נטו לתורות המקלות של בית בשייצי, ואילו קהילות ליטא נטו תחילה לתורות מתנגדיו המחמירות מבית פלי.

רשימת הקיצורים

אבני זכרון	א' פירקוביץ (אב"ן רש"ף), "אבני זכרון לבני ישראל בארץ קרים אשר חפר ומצא הרב אברהם ירושלמי בכר' שמואל פירקאוויץ זצ"ל ובהתחלתו פתח דבר מדבר קדמות", וילנה תרל"ב.
אברהמוביץ	Z. Abrahamowicz, "Two Religious Poems by the Polish 16th.-Cent. Poet Jan Kochanowski in Karaite", <i>Bullerin d'études karaïtes</i> 2 (1989), pp. 65-82
אוגורדיניקוב	B. И. Огородниковъ, "Иванъ III и зарубежные евреи (Хозя Кокось и Захарія Гуиль-Гурсисъ)", <i>Сборникъ статей въ честь Д.А. Корсакова (Mélanges Korsakoff)</i> , Kazan' 1912-13, pp. 52-75
אחיעזר	ג' אחיעזר, "תפיסות הזהות העצמית של הקראים במזרח אירופה במאות ה"ט והכ", פעמים (בדפוס).
אטינגר, תסיסה	ש' אטינגר, "השפעה יהודית על התסיסה הדתית במזרח אירופה בסוף המאה ה"ז", ספר היובל ל' בער, ירושלים 1961, עמ' 228-247.
אטינגר, כפירה	ש' אטינגר, "השפעה יהודית על כפירת המתייחדים ברוסיה המוסקבאית", בין פולין לרוסיה, בעריכת ר' ברטל ו' פרנקל, ירושלים תשנ"ה, עמ' 423-437.
אלגמיל	י' אלגמיל, תולדות היהדות הקראית – קורות חיי הקהילה הקראית בגלות ובארץ-ישראל, א, רמלה תשל"ט.

- М.П., "Историческая заметка", *Караимское Слово* 1 (July 1913, Vilno), pp. 8-9
- אלמוני
- F.D. Astren, *History, Historicization and Historical Claims in Karaite Jewish Literature*, Ph.D. thesis, University of California, 1993
- אסטרו
- ספר "ארץ צדיקים" לר' שמחה יצחק לוצקי, רינה 1830.
- ארח צדיקים
באילוליס ואחרים
- A. Baliulis, S. Mikulionis, A. Miskinis, *Trakai. Miestas ir pilys*, Vilnius 1997
- בורובי
- С. Боровой, "Евреи в Запорожской Сечи", *Еврейские Хроники XVII Столетия ("Эпоха Хмельничины")*, Moskva-Jerusalem 1997, pp. 207-250
- בושוטן
- H. Boeschoten, "The Speakers of Turkic Languages", *The Turkic Languages*, ed. L. Johanson and É. Ágnes Csátó, London & New York 1998, pp. 1-15
- בישקיאן
- M. Bžiškan, *Čanaparhordout' iwn i Lehasan ew yayl kotmans bnakeals i haykazanc, sereloc i naxneac Ani k'atak'in*, Venedig 1830
- ביילי
- О.Б. Белый, "Из истории караимской общины Крыма в конце XVIII — начале XIX вв. (По материалам фонда Таврического и Одесского Караимского духовного правления в ЦГАРК)", *Крымский Музей*, 1 (1994), Simferopol' 1995, pp. 30-35
- בלבן, לקורות
הקראים בפולין
בלבן, קראים בפולין
- מ' בלבן, "לקורות הקראים בפולין", *התקופה* 20 (1922), עמ' 293-307; כ"א (1923), עמ' 226-235; כ"ה (1929) ["קראים בפולין"], עמ' 450-487.
- M. Balaban, "Karaici w Polsce", *Nowe Zycie*, Warszawa 1924 (I, pp. 1-23, 166-176, 323-340; II, pp. 14-31, 192-26); reprinted in *Studja historyczne*, Warszawa 1927, pp. 1-92
- בלבן, מחקרים היסטוריים
ברוצקוס, מתייהדים
- , *Studja historyczne*, Warszawa 1927
- Ju. B[ru]tskus], "Judaisierende", *Encyclopaedia Judaica* 9, Berlin 1930, pp. 520-522
- ברלין
- И. Берлин, *Исторические судьбы еврейского народа на территории русского государства*, Petrograd 1919
- ברשאדסקי,
ארכיון יהודי-רוסי
- С.А. Бершадский, *Русско-еврейский Архивъ. Документы и материалы для истории евреевъ въ Россіи. Т. I. Документы и регисты по истории литовскихъ евреевъ (1388-1550)*, Moskva 1882
- ברשאדסקי, יהודי ליטא
גולדן
- , *Литовские евреи*, Sankt-Peterburg 1883
- P.B. Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*, Wiesbaden 1992
- גולדשטיין
- М.С. Гольдштейн, "Караимский ритуальный процес в XVII веке", *Еврейская Старина* 10 (1924), pp. 223-228
- גוראריה
- י' גוראריה, הקראים בצפון-מזרח אירופה במאות ה-15, ה-16 וה-17 וזיקתם לקראים באימפריה העות'מנית, עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב, תשמ"ח.
- גסן
- Ю. Гессенъ, "Борьба караимовъ г. Трокъ съ евреями", *Еврейская Старина*, 2.3 (1910), pp. 569-579
- א דבורקין, "כתובות קראיות מליטא", *פעמים* 90 (בדפוס).
- א דבורקין
דד מרדכי
- ספר "דד מרדכי", מאת החכם מרדכי בן ניסן הכוכבי, רמלה תשכ"ו

- A. Dubiński, "Przekłady literatury polskiej w piśmiennictwie karaïmskim", *Przegląd Orientalistyczny*, 4[96] (1975), pp. 402-404
 אפרים דיינארד, משא קרים, ורשא 1878.
- A. Danon, "The Karaites in European Turkey. Contributions to their History Based Chiefly on Unpublished Documents", *The Jewish Quarterly Review* NS XV (1924-25), pp. 285-360
 דנין דשקייביץ
- Ja.R. Daškevič, "Les Arméniens à Kiev (jusqu'à 1240): Première partie", *Revue des Études Arméniennes*, n.s., 10 (1973-4), pp. 341-356; Y. Dachkévitch, "Les Arméniens à Kiev (de la deuxième moitié du XIIIe au XVIIe siècle)", *Armenian Studies / Études Arméniennes in memoriam Haïg Berbérian*, ed. Dickran Kouymjian, Lisbõa 1986, pp. 185-214
 דשקייביץ
- א"מ הברמן, "המדפיסים בני חיים העליץ", הנ"ל, פרקים בתולדות המדפיסים העבריים ועניני ספרים, ירושלים תשל"ח, עמ' 131-146.
 הברמן
- L. Huhtala & T. Harviainen, "Maila Talvio, A Finnish Authoress Visits the Karaims in Lithuania in 1894", *Studia Orientalia Societas Orientalis Fennica*, 82 (1997), pp. 99-109
 הוהטאלא והרוויאין
- Ch. J. Halperin, "Russia and the 'Mongol Yoke': Concepts of Conquest, Liberation, and the Chingissid Idea", *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 3, (1982), pp. 94-108
 הלפרין, עול מונגולי
- , *Russia and the Golden Horde: The Mongol Impact on Medieval Russian History*, Bloomington, IN 1985
 הלפרין, רוסיה
- , *The Tatar Yoke*, Columbus, OH 1986
 והורדת הזהב
- , "Russo-Tatar Relations in Mongol Context", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 51.3 (1998), pp. 321-339
 הלפרין, העול הטטארי
- , "The East Slavic Response to the Mongol Conquest", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 10 (1998-1999), pp. 98-117
 הלפרין, תשובה
- М. Грушевский, *Исторія України-Руси*, Vols 1-11, Kiev 1993
 הרושבסקי
- א הרכבי, "גלות כיוב וערי ליטא", המצפה חוברת א (תרמ"ו), עמ' 6-11 (חדשים גם ישנים – מקורות וחקרים בתולדות ישראל ובספרותו, ירושלים תש"ל, א-ב, מהדורה חדשה).
 הרכבי, גלות כיוב
- , "מאסף נדחים", המליץ טו (1878), עמ' 109.
 הרכבי, מאסף נדחים
- Zeki Velidi Toğan, "Timurs Osteuropapolitik", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 108/2 (1958), pp. 279-298
 ואלידי טוגאן
- M. Waysblum, "Isaac of Troki and Christian Controversy in the XVI century", *Journal of Jewish Studies* 3 (1952), pp. 62-77
 וייסבלום
- Б.И. Зайковский, "Документы данные властями Великого Княжества Литовского караïмам г. Троки в собрании А.С. Фирковича", *Восточный Сборник* (Брѣст).
 זאיקובסקי
- A. Zajăczkowski, "Opis podróży do Ziemi Świętej (z r. 1785)", *Myśl Karaïmska* II.3-4 (1930), pp. 26-42
 זאיןצקובסקי, מסע לארץ הקודש
- , "Na marginesie studjum Bałabana 'Karaici w Polsce'", *Myśl Karaïmska* I.4-5 (1928), pp. 35-69
 זאיןצקובסקי, בשולי 'קראים בפולין מאת בלבן
- , "Karaimi na Wołyniu", *Rocznik Wołyński* III, Równe 1933, pp. 149-191
 זאיןצקובסקי, קראים בוהלין
- , "Pola Karaimowskie pod Luckiem", *Myśl Karaïmska* 10 (1933-34), pp. 88-95.
 זאיןצקובסקי, קראי לוצק
- , *Karaims in Poland*, Warszawa 1961
 זאיןצקובסקי, קראים בפולין
- W. Zajăczkowski, "Ein Bruchstück des Hebräisch-karaïmischen
 ו זאיןצקובסקי, קטע

- Wörterbuches", *Ural-Altaische Jahrbücher* 36 (1965), pp. 429-433
 ספר "חזוק אמונה", מאת החכם השלם הר"ר יצחק הרופא בן כה"ר אברהם חזק
 הטרוקי, אשדוד 1975.
- M. Taube, "The Kievan Jew Zacharia and the Astronomical Works of the Judaizers", *Jews and Slavs* 3 (1995), pp. 168-198
 баронъ М. Таубе, "Международный конгрессъ на Волини въ XV столетіи", *Русский Вестник*, 255 (1898), pp. 131-151
 א' יערי, מסעות ארץ ישראל, תל אביב 1996.
- М. Ермаловіч, *Старажытная Беларусь - Віленскі перыяд*, Minsk 1994
 —, *Беларуская дзяржава - Вялікае княства Літоўскае*, Minsk 2000
 С. Лазутка - Е. Гудавичюс, *Привелегия евреям Витавтаса Великого 1388 года*, Moskva-Jerusalem 1993
- I. Lappo, "Istorinē Vytauto reikšmē", *Praeitis* 2 (1933), pp. 94-157
 לוריא, "קהילות ליטא והקראים. הערכת מסים על הקראים וגבייתם במאה ה־15
 וה־16", *העבר א (תרע"ח)*, עמ' 159-171.
- Я.С. Лурье, *Идеологическая борьба в русской публицистике конца XV- начала XVI в.*, Moskva-Leningrad 1960
 Ja. S. Luria, "L'Hérésie dite des Judaïsantes et ses sources historiques", *Revue des Études Slaves* 45 (1966), pp. 1-22
 —, "Unresolved Issues in the History of the Ideological Movements of the Late Fifteenth Century", *Medieval Slavic Culture [=California Slavic Studies 12]*, ed. H. Birnbaum and M.S. Flier, Berkley & Los Angeles (1984) pp. 150-171
 —, "Источники по 'новоявившейся новгородской ереси' ('жидовствующих')", *Jews and Slavs*, Vol. III (1995), pp. 199-223
- М.К. Любавский, *Очеркъ истории литовско-русского государства до Люблинской унии включительно*, Moskva 1910
 מ' ליטוונסקי, "לקורות הקראים ברוסיה", המגיד לישראל ג, ח (תרנ"ד), עמ' 65-66.
- דב ליפץ, "קראים בליטא", יהדות ליטא, א, תל אביב תש"ך, עמ' 138-150.
 M. Malowist, *Kaffa - Kolonia genueńska na Krymie*, Warszawa 1947.
 J. Mann, *Texts and Studies*, II, Philadelphia 1935
 C. Manfroni, "Condomini e colonie dei Genovesi e Veneziani in Levante", *Résumés des communications présentées au congrès international historique II*, Warszawa 1933, pp. 293-298
- B.F. Manz, "The Clans of the Crimean Khanate, 1466-1532", *Harvard Ukrainian Studies* 2.3 (1978), pp. 282-307
 מחקרים בקהילה קראית: ד"ח משלחת מכון בן צבי, ג' אחיעזר, מ עזר, ד' שפירא
 ואחרים, בעריכת ד' שפירא, ירושלים 2002 (בדפוס).
- C.G. de Michelis, *La Valdesia di Novgorod: 'Giudaizantu' e prima riforma (sec. XV)*, Claudiana, Torino 1993
 Караимско-руско-польский словарь / Słownik karaimsko-rosyjsko-polski, ed. N.A. Baskakov, A. Zajączkowski, S.M. Szapszał, Moskau 1974
- Ph.E. Miller, "Evidence of a Previously Undocumented Karaite Presence in Galicia", *Studies in Bibliography and Booklore* 17 (1989), pp. 36-42
- ממילון
 חזוק אמונה
 טאובה, זכריה
 טאובה, כינוס בינלאומי
 בוזהלין
 יערי
 ירמאלוביץ,
 בילארוס הקדומה
 ירמאלוביץ,
 מעצמה בילארוסית
 לאוזטקא וגודאביציוס
 לאפו
 לוריא, קהילות
 ליטא והקראים
 לוריא, מאבק
 לוריא, מינות המתיהדים
 לוריא, סוגיות בלח
 פתורות
 לוריא, מקורות
 ליובאווסקי
 ליטוונסקי
 ליפץ
 מאלוביסט
 מאן
 מאנפרוני
 מאנץ
 מחקרי קהילה קראית
 מיכליס
 מילון קראימי
 מילר

- М.М. Мелиоранский, "Сказание объ Едигее и Тохтамыше", *Записки Русскаго Географическаго Общества* 19 (1905)
- מליאורנסקי
- K. Maksoudian, "Armenian Communities in Eastern Europe", *The Armenian People from Ancient to Modern Times, II (Foreign Dominion to Statehood: The Fifteenth Century to the Twentieth Century)*, ed. R. G. Hovannisian, New York 1997, pp. 51-80
- מקסודיאן
- A. Mardkiewicz, *O Iljaszu Karaimowiczu, zwierzchniku wojsk zaporoskich*, Luck 1931
- מרדכוביץ
- A. Neubauer, *Aus der Peterburger Bibliothek: Beiträge und Dokumente zur Geschichte des Karäerthums und der Karäischen Literatur*, Leipzig 1866
- נויבאואר
- M. Nosonovsky, *On the History of the Karaite Community in Derazhnia*, St. Petersburg 1996 (תדפיס נפרד)
- נוסונובסקי
- M. Nosonovsky & V. Shabarovsky, "Караимы в Деражно: стихотворный рассказ о разрушении общины," <http://www.coe.neu.edu/~mnosonov/kar/>
- נוסונובסקי ושאבארובסקי
- J. Stepaniv, "L'époque de Danylo Romanovych (milieu du XIIIe siècle) d'après une source karaïte", *Harvard Ukrainian Studies* 2.3 (1978), pp. 334-373
- סטפאניב
- И. Синани, *Исторія возникновения и развития караимизма*, Simferopol' 1886
- סינני
- W. Syrokomlia-Kondratowicz, *Wycierzki po Litwie w promienach od Wilna*, Wilno 1857
- סירוקומליאקונדראטוביץ
- G. Salvatori, "L'Oriente europeo al tempo di Vytautas il Grande (1350-1430)", *L'Europa Orientale* 10 (1930), pp. 213-228
- סאלוואטורי
- מ' סולטנסקי, ספר "זכר צדיקים" או "קיצור אנדה", הרצאת ש' פוננסקי, ורשה תר"פ.
- סולטנסקי
- ר' פאהן, "לקורות הקראים בגליציה", כתבי ראובן פאהן, חלק ראשון, ספר הקראים, לבוב תרפ"ט, עמ' 26-59.
- פאהן, לקורות הקראים בגליציה
- , "שדה-הקברות לקראי הליץ", שם, עמ' 60-64.
- פאהן, שדה הקברות פאשוט
- B.T. Пашуто, *Образование литовского государства*, Moskva 1959
- פאשוט
- ש' פוננסקי, הקראי אברהם בן יאשיהו הירושלמי, בערדיטשוב תרע"ב.
- פוננסקי, אברהם
- S. Poznanski, "Karäische Kopisten und Besitzer von Handschriften", *Zeitschrift für Hebräische Bibliography* 19 (1916), pp. 78-122
- פוננסקי, מעתיקים
- ש"י פיין, "פליטת סופרים. מכתב הר"ר יוסף דילמידיגו ז"ל", הכרמל ו (תרכ"ו), עמ' 358-359, 366-367.
- פיין
- W.J. Fischel, "Azarbaijan in Jewish History", *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* 22 (1953), pp. 1-21
- פישל
- R. Freund, *Karaites and Dejudatization. A Historical Review of an Endogenous and Exogenous Paradigm*, Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in Comparative Religion No. 30, Stockholm 1991
- פרוינד
- O. Pritsak, "Das erste türkisch-ukrainische Bündnis (1648)", *Oriens* 6.2 (1953), pp. 266-298
- פריצאק
- T. Czacki, *Rozprawa o żydach i karaitach*, Wilno 1807
- צאצקי
- C. Zuckerman, "The 'Psalter' of Fedor and the Heresy of the 'Judaizers' in the Last Quarter of the Fifteenth Century", *Harvard Ukrainian Studies*, (1987), 11, 1-2, pp. 77-99
- צוקרמן

- Л.Н. Черенков, "Из этнической истории литовских татар", *География и культура этнических групп татар в СССР*, Moskva 1983, pp. 64-74 צ'רנקוב
- T. Kowalski, *Karaimische Texte im Dialekt von Troki*, Cracow 1929 קוואלסקי
- M. Kizilov, "The Arrival of the Karaites (Karaims) to Lithuania: Critical Analysis of Existing Theories" (עומד להתפרסם) קיזילוב
- А.И. Клибанов, *Реформационные движения в России в XV - первой половине XVI вв.*, Moskva 1960 קליבאנוב
- י' קפלן, "הקראים האמשטרדם בראשית המאה הי"ח (פרק בלתי ידוע בתולדות התסיסה הרעיונית בקהילה הספרדית)", *ציון נב (תשמ"ז)*, עמ' 279-314. קפלן
- S. Szapszał, "Adam Mickiewicz w gościnie u Karaimów", *Mysł Karaimska* 10 (1934), pp. 1-10 שאפשאל
- N. Schur, *The Karaite Encyclopedia*, Beiträge zur Erforschung des Alten Testaments und des antiken Judentums 38, Frankfurt am Main 1995 שור, אנציקלופדיה
- A. Szyszman, *Osadnictwo karaimskie na ziemiach wielkiego Księstwa Litewskiego*, Wilna 1936 א' שישמאן, הישוב הקראי
- , *Karaimy w Polsce*, Wilna 1936 א' שישמאן, קראים בפולין
- S. Szyszman, "Die Karäer in Ost-Mitteleuropa", *Zeitschrift für Ostforschung* 6 (1957), pp. 14-57 ש' שישמאן, הקראים במזרח-מרכז-אירופה
- , *Les Karaites d'Europe*, Uppsalla 1989 ש' שישמאן, הקראים באירופה
- B. Spuler, *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Rubland 1223-1502*, Leipzig 1943 שפולר, הורדת הזהב
- , "Karim", *The Encyclopaedia of Islam*, NE V, 1986, cols. 136-143 שפולר, קירים
- D. Shapira, "Karaites Turkic languages and Literatures", *A Companion to Karaite Studies*, ed. M. Poliak, Leiden 2002. (בדפוס) שפירא, לשונות וספרות
- , "Iranian Sources on the Khazars", *Proceedings of the Khazar Colloquium*, Jerusalem 2002. (בדפוס) שפירא, מקורות
- ד' שפירא, "אברהם פירקוביץ בלוצק: השנים המוקדמות", *דברי הכנס הי"ג של הכינוס של האיגוד העולמי למדעי היהדות (בדפוס)*. שפירא, פירקוביץ בלוצק
- , "אברהם פירקוביץ בקושטא, 1830-1832" (בדפוס). שפירא, פירקוביץ בקושטא
- S. Schreiner, "Delmedigos Bild der polnisch-litauischen Juden - Erfahrungen aus fünf Jahren", *Studia Judaica* 2 (1999), no. 2(4), pp. 165-183 שריינר, דימוי
- , "Rabbanitische Quellen in Isaak Troki's 'Sepher Hizzuq Emunah'", *Frankfurter Judaistische Beiträge* 26 (1999), pp. 51-92 שריינר, מקורות רבניים